

تصویر ابو عبد الرحمن الکوردی

کتاب

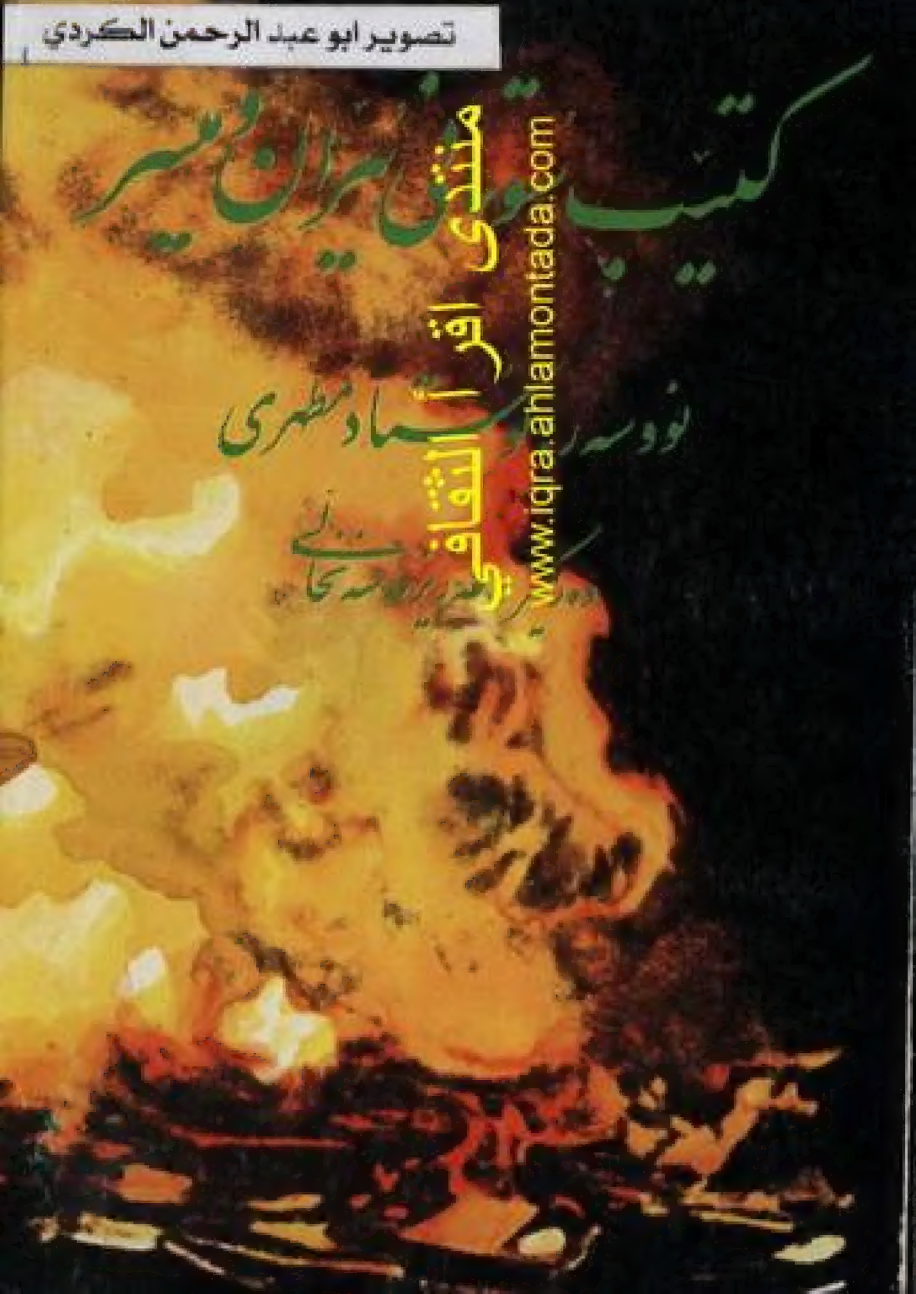
نور

نور

نور

مندی اقر

www.iqra.ahlamontada.com

کتیب سوتانی ئیران و میسر

نووسەر: ئوستاد مطهری
وهرگیر: عهزیز ههسه‌نخالی

Handwritten scribbles and marks at the top left corner.

Handwritten signature or mark in the upper center, featuring a circular loop and a vertical line.

انتشارات صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران

تهران، خیابان استاد مطهری، نبش خیابان دکتر مفتاح، ساختمان جام جم.

چاپ اول: ۱۳۶۳

حروفچینی: لاینوترون انتشارات سروش

این کتاب در سه هزار نسخه در چاپخانه تک چاپ و صحافی شد.

همه حقوق محفوظ است.

شه پولي راگه ياندن

لهو مهبهستانه‌ی که پيوسته سهارمت به پيوه‌ندی نيوان ئيسلام و ئيران باسی لي بکري، مهبهستی کتيب سووتان له ئيران بو به دهستی موسولمانه کان که زال بوون به سهر ئيران دا.

نزيکه‌ی نيو سه‌ته‌يه که بهرژدی له سهر ئهو مهبهسته دمرؤن و وتار بلاو ته که نه‌وه. ئهو درويه وه‌ها، راسته‌قينه نيشان دراوه که له کتيب سهره‌تايی يه کان و، نيوه‌ندی و، زانستگه‌ييش - که نايی جگه له مهبهستی راستو دروست شتيکی تر له واندا باسی لي بکري و، نايی شتي رون نه‌کراوه وه ئاویتته‌ی زهين و بيری ساکاری منالان و دهرس خوينه‌کان بکري - باسی لي کراوه.

ته گهر ئهو به سهر هاته - له رواه‌تی ميژویی دا - راستو باوه‌ر پی کراو بيتو موسولمانه کان کتيبخانه يا کتيبخانه کانيان له ئيران و ميسر ئاور تی بهر دايی، ته کري بگوتري که ئيسلام شيوه و خده‌ی خاپور کردنی بوه، نه‌ک دروست کردن و پيک هيتان. به لانی که مموه، ده‌کري بگوتري که ئيسلام ههر چه‌ند بهرهم هينهری شارستانيتی و فهرهنگيک بوه، به لام رووخينهری فهرهنگ و شارستانيتی تر بوه.

کهوايه، له بهرانبهر ئهو خزمه‌تانه‌ی به‌ئيرانی کردوه، زمره‌رو زيانيشی پی که ياندوه و ته‌گهر له لايه‌که وه «به‌خشنده‌ی نيعمت» بوه؛ له لايه‌کی تره‌وه، بوته «به‌لا يه‌کی گه‌وره».

لده‌ور و به‌ری ئهو مهبهسته که به راستی له ئيران دا، کتيبخانه هه‌بوون و کانگه‌ی زانستو فيرگه‌ی وه‌ک مده‌ره‌سه‌ی سهره‌تايی و ناوه‌ندی و زانستگه بوه و

همموی به دهستی موسولمانانی سهرکهوتوو لئاو چوه، شهونده ویزراوه و نووسراوه که بو هیندی ئیرانی که لهو بارهوه ناشارهزان ورده، ورده، وهک بیر و بروایه کی راستهقینه، جیگهی بوخوی کردوتهوه.

وتهی دوکتوریک

چهند سال لهمهو بهر ژمارهیهک له مهجللهی تنبرست که مهجلله یهکی تهنیا پزشکیه - کهوته دهستم. لهو دا، کورته یهک لهوتاری یهکیک لهوکتورهکانی بهناویانگی ئیران، له زانستگا یهکی ولاتهکانی روژئاوا نووسرا بوو. لهو وتاره دا، دواي ئهوه بهناوهرۆک و مانای شیعرهکانی سهعدی که ئهلی:

«بنی آدم اعضای یک پیکرند» ئیشارهی کردوه و وتویه: بو یه کهمجار ئهم شاعیره بیرو بروای کومهلی نهتهوه یهک گرتوکانی به دل دا هاتوه، به وتاری خوی بهم چهشنه درێژی دابوو:

«یونان له رابردوو دا، جیگهی شارستانی و ژیان باشی بوه. فلهاسفهو زانایانی گهورهی وهک سقراطو... بوه؛ بهلام ئهوهی بگونجی به زانستگهی ئهمروی دابنن، بهراستی ههر ئهو فیڕگه بووه که خوسرهو - پاتشای ساسانی - دای مفراند و لهشوش پیتهمختی ئیرانی ئهو وهخته، کانگهو زانستگهی کی گهوره، بهناوی «گوندی شاپور»... بوه ئهم زانستگهی به درێژی چهند سال ههر ماو راههستاو بوو، ههتا لهکاتی هیرشی عهرهبهکان بو ئیران وهک دهزگا، دامهز راههکانی دیکی ئیمه، له ناو چوو، و ههرچهند ئایینی پیروزی ئیسلام ئاشکرا و پتمو رای گهیا ندوه:

«زانست ئهگهر بێتو لهولاتی چین دهسکهوی، ئهبی ودهستی بخهن»، عهرهبه زال بوهکان، - بهیچهوانهی دهستووری ئاشکرای پیغمبهری ئیسلام - ههتا کتیخانهی کومهلایهتی ئیرانیان ئاگرداو تهواوی دهزگا، دامهزراههکانی زانستی ئیمهیان لئاو برد. لهوکاتهوه تا درێژی دو سهته، ئیران لهژیر دهسهللاتی عهرهبهکان دا، ماوه (١).

ره‌څنه

لهم چه‌شنه و لهم ټا‌کاره، که بهی‌ ناوبردنی هیچ به‌لگه‌یه‌ک، مه‌به‌ستی ټا‌وا
ټموتری و ټمنو و سری زوړو زموه‌ندن.

ټیمه بهر لهمه، دس کین به لی‌کوټینه‌وه یه‌کی میژوی، وته‌ی ټمو
که‌سانه‌ی که همر به‌قسه، لیز‌گه ده‌لیلیکیان هوټیه‌تموه، ره‌څنه‌ی زانیاری بگرین،
ولامی ټمو دوکتوره به‌ریزه، که به‌م چه‌شنه له کوړیکی پزشکی جیهانی دواوه، که
به روا‌لت زانیاری میژوی ټموانیش لهم دوکتوره زیاتر نه‌بوه، عمرز ټه‌که‌م:

یه‌که‌م: دوا‌ی دهوره‌ی یونان و بهرله دامه‌زانی زانستگه‌ی گوندی شاپور،
له‌ټیزان، زانستگه‌ی گهوره‌ی ټمسکه‌نده‌ریه بوه، که ده‌گل زانستگای گوندی
شاپور، شیاوی هه‌لسه‌نگان‌دن و بهرانبه‌ری نه‌بوه.

موسولمانه‌کان که له سه‌ته‌ی دووه‌می کوچی و بگره که‌میکش له سه‌ته‌ی
هه‌وه‌لی کوچی‌دا، ده‌ستیان کردوه، به وهر‌گرتن و وهر‌گیرانی بهرهمه زانستیه‌کانی
بیگانه به‌زمانی عهره‌بی؛ تاراده‌یه‌کی زوړ له شوټنه‌وارو ټاساری ټسکه‌نده‌رانی
که‌لکیان وهر‌گرت. دریزه‌ی ټهمه له‌کتیبه‌کانی سه‌باره‌ت به‌م مه‌به‌سته، ټه‌گونجی
وه ده‌ست بخه‌ین.

دووه‌م: زانستگای گوندی شاپور - که‌زیاتر کانگه‌یه‌کی پزشکی بوه -
چکوټه‌ترین سه‌ده‌مه‌ی له‌لایهن عهره‌به‌کانی سهر‌که‌وتووه‌وه نه‌دیوه و تاسه‌ته‌ی
سی‌همه‌و چواره‌می کوچی به‌زیانی خو‌ی دریزه‌ی دواوه. دوا‌ی ټموه، که کانگای
گهوره‌ی زانستی به‌غدا، دامه‌زرا، زانستگه‌ی گوندی شاپور چرای ده‌سه‌لای
کوژاوه و کم که‌مه له‌ناو چوو. خه‌لیفه‌کانی^۱ عه‌بیاسی، بهر لهمه، به‌غدا بیته
کانگای زانست، له‌وجودی ټه‌ستیره‌ ناسان و پزشکیانی ټمو گوندی شاپوره، له
ده‌زگای خو‌یان‌دا، که‌لکیان وهر‌گرت، ابن‌ماسویه‌کان و بختیشوع‌کان، له
سه‌ته‌ی دووه‌م و سی‌همه‌می کوچی له‌و زانستگه‌یه‌ دهرس خو‌یندنیان تمواو بوه؛ که
وابوو، ټهم قسه‌یه که زانستگای گوندی شاپور، به‌ده‌ستی عهره‌به زال بوه‌کان له‌ناو
براو، ټمو په‌ری بی‌خه‌به‌ریه.

سی‌همه‌م: زانستگای گوندی شاپور زانایانی مه‌سیحی - که سه‌باره‌ت به‌ ټایین و

(۱) راسترو جواتر ټمویه «پاتشا»یان بی‌ټلین تا «خه‌لیفه».

نه تهوه، سهر به مهلبندو حموزهی رووم (انطاکیه) بوون - ههلیان دهسوورانندو کاروباریان بهریوه دهبرد، روچی ئهم زانستگایه، مهسیحی روومی بوو، نهک زمردوشتی ئیرانی. ههلبت ئهم زانستگایه له روالمت، جوغرافیایی، ولهباری سیاسی و شارستانی سهر به ئیران و پیوهندی له گهل ئیران بوو، بهلام روحو ههناویک که ئهم زانستگایهی بهدی هینابوو، ههناویکی دیکه بوو، که له پیوهندی سهر و که کانی ئهم زانستگایه، بهدمزگای غهیری زمردوشتی سهرچاوهی نهگرت. ههر وه کوو هیندی له کانگاکانی زانستی دیکه، له (ماوراءالنهر) ههبوون که له ژیر هو و هیزی بودائیه کان دامهزرا بوون.

دیاره روچی گهلی ئیران روچیکی زانستی بوه، بهلام رژیمی موبهدی زمردوشتی داسهپاو بهسهر ئیران، لهدهورهی ساسانی دا، رژیمیکی دژی زانست بوو تا ههر رادهیهک که ئهم روچه زال بوه، بهرگری لهپهره گرتی زانست کردوه. ههر بهم دهلیله باشووری روژئاوایی و باکووری روژ ههلاتی ئیران، که لهدهسهلاتی روچی ئایینی موبدان، دوور بوه، فیر که و زانستی جورا وجوری تیدا بوه و لهجیگاکانی دیکه که ئهم روچه زال بوه، داری زانست ههلی نهداوه.

چوارهم: ئهم دوکتوره، بهریزه، که وهک هیندی کهسی تر، بهچهشنی مهلی تووتی، لاسایی خهک تهکهمنهوه و تهلین: «زال بوه کانی عهرهب کتیبخانهی کومهلایهتی ئیمهیان ئاگر داوه و تهواوی دهمزگاکانی زانستی ئیمهیان له ناوبردوه»؛ باشتتر ئهوه بوو، روونیان بکردایهوه، که ئهو کتیبخانه کومهلایهتیه، له کام جیگا بوه؟ له ههممدان بوه؟ له ئیسفههان بوه؟ له شیراز بوه؟ له ئازمربایجان بوه؟ له نیشابور بوه؟ له تیسفون بوه؟ له ئاسمان بوه؟! له ژیر زهوی بوه؟! له کام جی بوه؟. چلونه، که ئهوان و کهسانی دیکه وهک ئهوان، که ئهم وتانه دووپاته دهفر موونهوه، له کتیبخانه یهکی کومهلایهتی - که ئاگر دراوه - ئاگادارن، بهلام، له جیگهیی بیخهبرن؟!.

نه تمنیا، له هیچ بهلگهیهک ئهو جوړه مهبهسته ناو نهبراو، بهلکو ههر چهند بهسهر هاتی داگیر کردنی ئیران و رووم بهوردی و روونی نووسراوه، نیویک له کتیبخانه یهکی ئیران، چ ئاگر تری و چ ئاگر نه تری، له هیچ بهلگهیهکی میژویی دا نیه.

بروای دوکتور شهفەق

لەناو نووسەرانی کتێبه‌کانی ئێمەیی و میژویی و جوغرافیایی دەرسی، بۆپۆلی ناوەندی (دەبیرستانی) که زۆربەیان بەچەشنی بەخشنامە مەبەستی سەرەوێیان دووپاتە دەکەنەوه، خۆالی خوشبوو دوکتور رمزا زاده‌ی شهفەق - که پیاویکی زانا بوو، و لەئینسافیش دوور نەبوو - تا راده‌یه‌ک چاوه‌دێری ئینسانی کردوه، ناوبراو، لە میژوی ئێمەییاتی پۆلی چوارەمی ئێمەیی دا، لەو باره‌ وه‌ بەم چەشنه‌ ئێنووسی:

«لە دەورە‌ی ساسانی شوێنەواری ئایینی و ئێمە‌یی و زانستی و میژویی لە نووسراو و وەرگیراوه‌وه، زۆر بوو، هەر وه‌ها لەو ئاگاداریانه‌ که‌سه‌بارمت به‌ شاعیران و لاوک و یزانی دەرباری، به‌ ئێمه‌ گە‌یشته‌وه، واکەر ئه‌که‌وی که‌ وته‌ی رێک (شعیر) بوو سەرە رای ئه‌مه‌ش، له‌شیوه‌ی وته‌ی میژو، ده‌کری تی‌ بگه‌ین که‌ شوێنەواری ئێمە‌یی له‌ دەورانی پێشوو، زۆر به‌ر ب‌لاو بوو. به‌لکه‌ تاراده‌یه‌ک، تاییه‌تی دەرباریه‌کان و ئایینه‌کان بوو له‌به‌ر ئه‌مه‌ له‌تاخرو ئوخری دەورە‌ی ساسانی، ئاکارو ژبانی ئه‌وه‌ دوو چینه‌، یانی دەر باریه‌کان و ئایینه‌کان، به‌هۆی زۆر بوونی چه‌وته‌ی و چه‌په‌لی دەرباریه‌کان و، به‌دی هاتن و په‌یدا بوونی لک‌وپۆی جو‌ر به‌ جو‌ر له‌ ئایین‌دا، پیس ب‌وو. جا به‌وه‌ ه‌ویه‌وه، ئه‌توانین ب‌لێن: چ‌لوتایه‌تی ئێمە‌یی ئیرایش، له‌کاتی به‌دی هاتنی ئیسلام، گر‌سه‌دار نە‌بوو به‌هۆی چه‌په‌لی ئه‌وه‌ دووچینه‌، ئێمە‌بیاتی‌ش به‌رمو نهمان دەر‌و‌یشته‌.

زانست و فهره‌نگ له‌ناوچه‌ی زه‌ردوشتی

له‌ به‌لگه‌و نیشان، دەر ئه‌که‌وی که‌ له‌مه‌ل‌به‌ندی زه‌ردوشتی، زۆر ه‌ز له‌ زانسته‌و فهره‌نگ و نووسه‌ری نه‌کراوه‌.

جا‌ج‌ظ ه‌رچه‌ند عه‌ره‌به‌، به‌لام لایه‌نگری عه‌ره‌ب نه‌بوو. چونکه‌ دژی عه‌ره‌ب زۆری نووسیه‌وه. ئێمه‌ ئیستا وتاری ئه‌وتان ب‌و ده‌گیرنه‌وه. له‌ کتیی «المحاسن والاضداد»^۱ دا، ئه‌لی:

«ئێرانیان زۆر ه‌زبان له‌ کتیب نووسین نه‌ده‌کرد، زیاتر د‌لیان به‌ خانوو دروست

کردنه‌وه‌ بوو»

له کتیی «شارستانی ئیرانی»، نوو سراوهی پولیک له روژ ههلات ناسان^۲ روونی ته کاتهوه: نووسین، له، ئایینی، زهردوشت و له زهمانی ساسانی دا، رمین و برهوی نه بوه.

روون کهروه کان، بروای تیکرایییان ههیه که ههتا نووسینهوه و زیادکردنی نووسه کانی ئهویستا، بهرگری لی کراوه و بهربلاو نه بوه، وا دیته بهر چاو که کاتی ئهسکه ندر پهلاماری بو ئیران هیئا، له ئهویستا تا قه دوو دانه زیاتر نه بوه، که یهکیان له شاری (ئیستخر) بوه که ئهسکه ندر ئاگری داوه.

بهم هویمهوه، دهرس و فیرگه و خوینهری و زانیاری، له ئایینی موبعدی دا، به تایبعت ههر بو دهرباریه کان و پیاوه ئایینه کان بوه و بو چینه کان و تا قه کانی تر، بهرگری لی کراوه. ئهوه بوو که زانست و کتیب، پهره ی نهمه گرت چونکه به تایبعت زانیان، له چینی به شخوارا و ههله که ون نه له چینی ته سه ل.

به چکه پینه چی و چه که مچی و گوزه که ره کانن که ئه بنه بو عه لی و ئه بور یحان و فارابی و موحه ممد زه که ریای رازی، نهک منالی خان و به گ و به چکه ی گه وره مالان. جگه له مهش، ههر به و جو ره که خوالی خوشبو و دوکتور شه فقه ئه لی، ئه و دوو چینهش له زه مانی ساسانی ههر کام به چه شن، چه پهل بیوون و چینی چه پهل، چاوه روانی شوینه واری زانستی و فره هنگی لی ناکری.

که‌مته‌ر خه‌می ئیرانیان له راگرتنی شوینه‌واری به‌ر له ئیسلام

بێ گومان له ئیرانی ساسانی‌دا، شوینه‌واری زانستی و ئه‌ده‌بی زۆر تا که‌می‌ک، هه‌ر بوه. زۆر به‌ی ئه‌وانه، له ده‌وره‌ی ئیسلامی‌دا، به‌عه‌ره‌بی وهرگێر دراون و ماونه‌ته‌وه‌و بێ‌گومان، زۆر له‌و ئاسار و شوینه‌واره، زانستی و ئه‌ده‌بی‌یانه، له‌ناو چوون؛ به‌لام نه‌ک به‌هۆی کتێب سووتاندن، یان به‌سه‌ر هاتیکی له‌م چه‌شنه، بگه‌ره به‌م هۆی سروشتیه، که هه‌ر کاتێک ئال و گۆرێک به‌سه‌ر بیرو بروای خه‌لک دا دیت و فه‌ره‌ه‌نگێک هێرش ده‌باته‌ سه‌ر فه‌ره‌ه‌نگیکی دیکه؛ بیرو باوه‌ران، بو‌لای خو‌ی راده‌کێشی فه‌ره‌ه‌نگی که‌ونا‌را، به‌چه‌شنیکی زۆر و زیانبار ئه‌خه‌ریته به‌ر بێ به‌زه‌بی و سه‌رنج نه‌دران و شوینه‌واره‌کانی زانستی و ئه‌ده‌بی سه‌ر به‌و فه‌ره‌ه‌نگه، به‌هۆی نه‌بوونی چاوه‌دێری و دل‌پێوه‌نه‌بوونی خه‌لک، که‌م که‌مه له‌ناو ئه‌چێ.

نموونه‌ی ئه‌مه، ئه‌مرو، له هێرشی فه‌ره‌ه‌نگی روژ ئاوا، بو‌سه‌ر فه‌ره‌ه‌نگی ئیسلام ئه‌بینن.

فه‌ره‌ه‌نگی روژ ئاوا، له‌ناو خه‌لک دا بو‌ته (باو) و فه‌ره‌ه‌نگی ئیسلامی له (باو) که‌وته‌وه. هه‌ر به‌م ده‌لیله له‌راگرتن و ئاموژگاری ئه‌وانه‌دا، تی‌کۆشان نیه. نوسخه‌بایه‌خدا‌ره‌کان، له زانسته‌کانی: طبیعی، ریاضی، ئه‌ده‌بی، فه‌لسه‌فی و دینی، له کتێبخانه‌کانی تایبه‌تی‌دا، تا چه‌ند سال له‌مه‌و به‌ر بوه و ئیستا روون نیه چی لی‌ها‌توه و له‌کۆی‌یه.

وای لی‌ها‌توه، له دوکانی به‌ققالی دا که‌لکی لی‌ وهر ده‌گیری، یان وه‌به‌ر با دراوه. به‌پێی باسگێرا‌نه‌وه‌ی ئوستاد (جلال‌الدین هه‌مائی)، ژماره‌یه‌کی زۆر له‌کتیبه‌کانی شاز و هه‌لکه‌و تووی ده‌س‌نووس، که (باقر مه‌جلیس) له سونگه‌ی

دهسه لاتیکسی که له زهمانی خووی دا بووی، له گوښمو کهناری جیهانی
ئیسلامی یهوه کووی کرد بوونموه ناوکتیخانهای خووی، به گوتره، یان سهنگو
تەرازوو، به خەلک فروشران.

به پیی نهریتو یاسا، دهبی له کاتی گیرانی ئیران، کتیپان که هیتدی لهوانه شاز
و هه لکه وتوو بوون، له کتیپخانه کانی تاییه تی خه لکدا بوو ییت. نه گونجی تا دوو
سی سه تهش دواي گیرانی ئیران، راگیرابن؛ به لام دواي گیرانی ئیران و ئیسلام
هینانی خه لک و، وه بره و کهوتی خمت و زمانی عهره بی و له بیر چوونموه ی خمت و
زمانی په هلهوی - که نهو کتیپانه، بهو خمت و زمانه بوون - نهو کتیپانهش، بو زور
بهی خه لک بی که لک بوون و کهم کهمه له ناو چوون.

به لام نهوه ی که کتیپخانه یا کتیپخانان بوون و، دهزگا دامه زراوه کانی زانستی
هه بوون و عهره به کانی زال بوو، له کاتی گیرانی ئیران، نهوانه یان به ئانقه ست له ناو
بردییت، چیروکیکی خه یالی زیاتر نیه.

به لگه کانی تیتالگه رانی کتیب سوتان

ٹیبراہیم پورداود - گه تا رادهیهك نیهادو دمرونی ئهو ئاشکرایه و بهوتهی خوالی خوشبوو (قمزویی) له گهل عهرهبو ههرچی له لایهن عهرهبه، دوژمنه - تی کوشاوه له سووچ و قوژنی میژو، ئهوهی شکی بوی چوه (به لگه) بدوزیتهوه. ئهو شک بو چوانه، که ههتا ناکری ناوی (قههرینه) شیان لی بندری (ئه گونجی) به تیکدان و گوران له گیرانهوه دا، به نیوی به لگه بو کتیب سوتانی عهرهبه کانی زال بوو له ئیران و وههر با درانی دهمزگا دامهزراوه کانی زانستی ئیران، که لکی لی وههرگری.

دوای ئهو و له سونگی ئهو دا، تاقمیک که لانی کهم چاوهروانی ئهوهیان لی ناکری که بچنه ژیر باری مه بهستی روون نه کراوه وه و باوهه پی نه کراو، شوینی ئهو کهوتون و لاسایی ئهویان کردوتهوه.

خوا لی خوشبوو دوکتور موعین لهو کهسانهیه. دوکتور موعین له کتیبی «مەزەدێستای ئەدەبی فارسی» لهو جیگایه دا که ئاکامه کانی هیرشی عهرهب بو ئیران باس دهکا، ههلی کوتاوه ته سه ره ئهم مه بهستهو زیاتری ئهوانه ی ئه یلی له قسه کانی پورداوده. ئهوهی به ناوی به لگه وتوویه، بریتین له:

- ۱- سر جان ملکم ئینگلیسی له میژوه کهی دا، ئهم رووداوه ی ناوبردوه.
- ۲- له زهمانی جاهلیت و نهزانی عهرهب دا ئهو کاته که ئیسلام به دی هات، خه لک بی زانست و نه خویندهوار بوون، به گویره ی باسگیرانه وه ی (واقدی) له شاری مه ککه دا، هاو زه مان له گهل به پیغه مبه ری گه یشتی حه زره تی ره سول، ۱۷ کەس له قوره یش خویندهوار بوون، دوا یین ترین شاعیری بیابانی عهرهب (ذوالرّمه)

خویندموار بوونی خوئی دشاردموهو تهیگوت: توانایی نووسین له ناو ئیمهدا، به بی ئمده بی دهناسری^۱.

۳- جاحظ له کتیبی *آلیان و التیین* دا، تهگیرتیموه که: روژیک یه کیك له سمرۆ که کانی بنه ماله ی قوره ش، منالیکی چاو پی کهوت که خهریکی خویندموه ی کتیبی سیویه بوو، نه راندی که: «شهرم که، ئهمه کاری ماموستایان و سوالکهرانه».

لهو، روژگاره دا، ماموستایی یانی دهرس پی کوتن و بارهتانی منالان، له ناو عهره بدا زور سووکو پی بایه خ بوو چونکه مووچه ی ئهوان، له شهست درهم زیاتر ته بوو. ئهم بهرته زور پی بایه خ بوو^۲.

۴- ابن خلدون له بهشی «العلوم العقلیه واصنافها» (له سهره تای میژوه که ی) ئه ئی: کاتی ولاتی ئیران گیرا، لهو سهر زه وینه زور کتیب وه دهست عهره ب کهوت؛ سعدین ابی وقاص سهبارت بهو کتیبانه بو عمرین الخطاب نامه ی نووسی و لهبارهی وهر گیرانه وه ی ئهو کتیبانه، بو موسولمانان ئیجازه ی ویست. عومهر بوی نووسی که ئهو کتیبانه له ناو خات، چونکه ئه گهر ئه وه ی لهو کتیبانه دایه، ر، ینموونیه خودا بو ئیمه ریگانیشاندهریکی دیکه ی وهری خستوه، و ئه گهر ری ون کهره، خودا ئیمه ی له خراپه ی ئهو دوور خستوتیموه. له بهر ئهمه ئهو کتیبانه یان له ناو یا له ئاگر خستو زانسته کانی ئیرانی، که لهو کتیبانه دا کو کرابوونه وه، له ناو چوون، و وه دهست ئیمه نه کهوتن (۱)

ابوالفرج له مختصر الدول، و عبداللطیف بغدادی له کتیبی الافاده و الاعتبار، وقفی له تاریخ الحما، له شهرحی حالی یحیی نحوی و حاج خلیفه له کشف الظنون، و دوکتور صفا له تاریخ علوم عقلی دا، سهبارت به سووتانی کتیه کانی ئه سکه ندمرییه به دهستی عهره ب، و تاربان بلاو کردوتیموه (یانی ئه گهر روون بیته وه که عهره به سهر کهو تووه کان، کتیبخانه ی ئه سکه ندمرییه یان ئاور، تی بهر دابی، شوین دهچیتیموه سهر ئه وه ش له مهر جیگه یه ک کتیبخانه یه کیان دوز بیته وه

(۱) وهرگیراو له (تجلیات ایرانی) لایهری ۳۷ و ۳۶.

(۲) وهرگیراو، له: میژوی ئه دهییاتی دوکتور سورته گهر، له بلاو کراوه کانی «مؤسسه ی وعظ و

خطابه». لایهری ۱۰.

(۱) به گیرانه وه ی پورداود، له یشتها، ج ۲، لایهری ۲۰.

سووتاند بیتیان. کهوا بوو دوور نیه له ئیرانش دا ئهم چهشنه کارهیان کردیت. بهلام شبلی نوعمان له کتیبلیکهیهک دا، به ناوی «کتیبخانهی ئهسکهندهرییه» وهرگیراوی فخری داعی، و ههروهها ئاغای (مجتبی مینوی) له مهجللهی سځن ی ۷۴، لاپهره ی ۵۸۴، ئهم وتهیه (کتیب سووتانی ئهسکهندهرییه) ی بهدرو زانیوهو بروای پی نه کردوه.

۵- ئهبو ریحانی بیرونی له «الاثار الباقیه» لهباره ی خوارهزمهوه ئهنووسی که: «چون قتیبه بن مسلم خوارهزمی دوا ی له ئایین وهر گهرانی خهک داگیر کرد، اسکجموک کرا به حاکمی ئهوان ئاگادار بوو، و له زانستی ئهوانی دهزانی، تیکرا له ناوبردو ئهوانی له گوښهو کهناری زهوی بلأو کردهوه. له بهر ئهمه، ههواله کان و چلونی تی حالی ئهوانه، تاوهها رادهیهک نهینی و شاردراوه ماوه تهوه، که هیچ وه سیلهیهک بو ناسینی راسته قینهکانی حال و ئهحوالی ئه وولاته دوا ی بهدی هاتنی ئیسلام به دهستهوه نیه»^۱. دیسان ابوره یحان ههرلهو کتیبه دا ئهنووسی: «له بهر ئهوه قتیبه بن مسلم نووسهرانی ئهوان (خوارهزمیان) ی کوشتو ههریزانی ئهوانی کوشتو کتیبه کان و نووسراوه کانی ئهوانی سووتاند، خه لکی خوارهزم «نخویندهوار» مانهوه، ئه و شتانه ی که پیوستی ئهوان بوو، ته نیا بهوانه ی له دل دا راده گیرا، پالیان داوهو چون ماوه درێژه ی خایاند و روزگار یکی درێژ، به سهریاندا تی پهری، مه بهسته پچو که کانی هو ی جیاوازیان له بیر چووه و ته نیا ئه و مه به ستانه ی بروای گشتی بوون، که له بیر ئهوان مایه وه»^۲.

۶- چیرۆکی کتیب سووتانی عه بدوللای کوری تاهیر، که دهوله تشای سه مه رقه ندی له تذکره الشعر دا پیکیه وه ناوه.

ئهوانه تهواوی گوایه به لگه کانی خوا لی خوشبوو دوکتور مو عین پیک دین، که بو کتیب سووتان له ئیران دا هیناویه تهوه. له ناو ئهم ده لیلانه، به لگه ی چواره م که له ابن خلدون گیر دراوه تهوه، جگه له مه له گه ل چیرۆکی کتیب سووتانی ئهسکهندهرییه، که ابن العبری و بغدادی و قفطی ئه وه یان گیراوه تهوه و ده گه ل

(۱) گیرانم وه له یوردادود له (یشتها) ج ۲، لاپهره ی ۲۳ و ۲۱.

(۲) گیرانم وه له «الاثار الباقیه» چاپی لینن، لاپهره ی ۳۰.

ئەوھى حاجى خلیفە لە كەشف الظنون دا باسى دەكا و بە شیاوی بروای دادەنى،
گرىنگىيەكى تايپەتى ھەيمو ئېمە تەواوى ئەم دەليلانە شى دەكەينەوھ.

بەلگەى ھەوتەمىش ھەيەكە خوا لى خوشبوو دوكتور موعين بەلايەوھ نەچوھ،
بەلام جورجى زەيدان و ھيتديك لە نووسەرانى ئيرانى، زور بيرەوهرى لى دەكەن و
بە بەلگەى دوژمنايەتى ەھرەب لەگەل كتيبو نووسين و زانست دەگرن و ئەویش
ئەمەيەكە: خەلیفەى دووھم سەخت پيشى لە نووسين و نووسينەوھى كتيب
دەگرتو بە ھينانەپيشى دروشمى: «حَسْبُنَا كِتَابُ اللَّهِ» (ئېمە قورئانمان بەسە)
سەختو پتەو كتيب نووسين و بەرھەم ھينانى كتيبي بەرگرى كردبوو، و ھەركەس
دەستى بەدایە كارىكى ئاوا، بە تاوانبار دەناسرا. ئەم بەرگرى، تاسەتەى دووم
دريژەى خاياند و لە سەتەى دووھم را، زورە ملەى زەمان تىكى شكاند.

ئاشكرایە خەلكىكى لانى كەم تا سەت سال بە خويان بریارو ئيجازەى كتيب
دانان و نووسين نەدن، حاستەمەكە ئيجازەى كتيب نووسين و نووسەرى لەو
ماوەيدا بە گەلەكانى تى شكاو، دراييت.

ئېمە لە ھەموەلەوھ، ئەو دەليلانەى كە خوالى خوشبوو دوكتور موعين ھيناويە
تەوھ، جگە لە بەلگەى چوارەمى ئەوان، رەخنەگرى و شى كردنەوھى لەسەر
دەكەين و دوايە بە ھەوتەمين دەليل رادەگەين، ئەوكاتە بە تريژە باس لە بەلگەى
چوارەم دەكەين.

وتهی سرجان ملکم

ئەمما، بەلگەى يەكەم يانى وته کانی سرجان ملکم مان ئیمە لەکتیی «خزمەتە کانی دەستە واوی ئیسلام و ئیران» بەشی دووم لەژێر سەر دیری «دەر برینی برواکان» رمخەمان گرتووە و بى‌بایەخ بوونی ئەوانەمان روون کردۆتەووە. سرجان ملکم بە گوێزەى گیرانەووە لەکتیی «مەزدیستاو ئەدەبى فارسی» ئەلێ:

«پیغمبەرى عەرەبى، لە بەر بەرە کانی و سەرسمختیەکی که ئێرانیان سەبارەت بە بەرایى لەولآت و ئایینی خوایان کردیان، بە چە شنیك توورە بوو، که کاتى بەسەریان دا زال بوون، هەر شتیکی بە هوێ پتەو بوونی گەل و یستی ئەوانیان زانی، دایانە بەر خاپووری و لەناو چوون. شارە کانیا و یران و ئاگرگە کانیا سووتاندو موبەدەکان که کاروبار و ئاموزگاری لە خزمەتە کانی گشتی و جیگای ستایش و نیایشیان بە دەست بوو، وەبەر شەمشیردا و کتیبه کانی پیاووە گەورە کانی گەل، بە تیگرایی ئەوانەى که سەبارەت بە زانست نووسرا بوون، یا لەبارەى میژو، و مەبەستە کانی ئایینی بوون و ئەو کەسانەى که ئەو چەشنە کتیبه‌نەیان لە دەست دا بوو، لەناو برد. عەرەبى سەختگیر لەو زەمانەدا، جگە لە قورئان نەکتییکی دیکەى دەناسی و نەدەویست بیناسی؛ موبەدەکانیان بە ئاگر پەرستو سەیحرباز ئەزانی و کتیبه کانی ئەوانیان بە سیحرو جادوو، دادەنا. لە چلوانایەتى کتیبه کانی یونان و رووم دەکری لیکی دەینەووە، که کتیبه کانی ولاتیکی وەك ئیران چەندە لەو «لافاووە بەجی دەمینتەووە»^۱.

۱) بە گوێزەى گیرانەووە لەکتیی مەزدیستاو ئەدەبى فارسی، لا پەرەى ۱۳.

له کتیبی خزمهته کانی دهسته وای ئیسلام و ئیران و تومانه: ئهوهی ئهم - دای بنین - میژو ناسه، ئهی لّ شتیکی تازهیه، چونکه له هیچ به لگه و نیشاندهریکی میژویی دا، نایبندری. ناچار ئهیی دای بنین که ئهم میژو نووسه، به لگه و مهره کیکی و دهدهست کهوتییت که چاوی هیچ حال لّ زادهیه که ئهوهی نه دیوه و، و دهدهستی کهس نه کهوتوه، و به چاکیشی نه زانیوه که ئهو به لگه و مهره که ئاشکرا بکری. به راستی ناچارین وای دابنن چونکه ئه گهر وای دانه نین، خوای نه خواسته، له بروا پاکی و ئهو پهری راستی و راست و یژی ئهم میژو نووسه پایه بهرزه - که هه لّ بهت هیچ راسپیئر دراویه کی له لایهن وزارهتی کاروباری دهرهوهی ئنگلستان بو نووسینی ئهم کتیه نه بوه - هیندیک در دونگ بین و ئهم کارهش چلون ده کری؟!

ئهوهی ئهم میژو نووسه له به لگه و مهره کی نه بیندراو دا، که جگه له «ئار شیوی وهزارهتی کاروباری دهرهوهی ئنگلستان» له جیگایه کی تر نایبندری دهستی کهوتوه، ئهمهیه که:

یه گهم - به پیچه وانهی و تهی ته وای میژو ناسان، ئیرانیان بو پاریزگاری و بهرایی له نیشتمان و ئایینی خوین، خوین ده گرت و پی یان داده گرت و سهره رای ئهو ههموو خوگرتن و پی گرتنه و بهو ههموو خه لکه زوره وه، که زیاتر له سته و چل میلیون لهو زهمانه دا، داندراوه، بهم ههمو چه ک و که ره سه وه، له کومه ئیکی چل په نجا ههزار کهسی عهره بی پایه تی، که سه بهرته به ژماره، که متهر له دهیه کی چه کداره کانی ئیران بوون و له بابته چه ک و که ره سه ی شهروه، شیاوی هه لسه نگاندن نه بوون و فیل و فهنگی شه ری ئهو زهمانه شیان زور نه ده زانی، تی شکان. که وایه به بروای پتهو، ئهو تی شکانه به گویره ی و تهی ئهم نووسهره، ئه بی به حیسابی خویری گهری گه لی ئیران دابندری نه ک هو ی نارازی بوونی ئه وان له حکومهت و ئاین و ناریک و پیکی ناو خو و نه ک به حیسابی سهرنج راکیشه ری ئاین و ئیدئولوژی تازه، به ناوی ئیسلام.

دووه م - شاره کانی ئیران به دهستی عهره به موسولمانه کان، ده گه ل خا ک تهخت کران. ئهم شارانه، له کام جیگا بوون و ناویان چی بوه و له کام کتیبی میژو دا، ناوی ئه وانه براوه؟! وه لّامه که ی سرجان ملکم، ئه بی خو ی بیداته وه. سی ههم - موبه ده کان و کار به دهستانی جیگا کانی ستایش وه بهر تیغ و شه مشیر

دران و ئاگر گه كان به ئاگر سووتيندران؛ بهلام شهوهی كه ميژو نووسانی وهك مهسعودی و موقدددهسی و هی ديكهی وهك شهوان نووسیویانه، كه تا زهمانی شهوان (سنووری سهتهی چوارهم) هیشتا ئاگر گه كان ماون و له جیی خویان ماونه تهوه و ههتا مهزنه كانی موسولمانان له پهمانی ناشتی دا، شهرت شهكهن و بریار شهدهن، كه جیگاكانی ستایشی شههلی كتیپ، لهو چهشنه مهجوس، ئاموزگاری لی بكهن؛ مهبهستیكه كه ئاغای سرجان ملكم نایه وی لهبارهی بدوی. چوارهم - كتیپه كانی زانستی و ئایینی ئیران و كهسانیکی شهم كتیپانهیان لابهوه، تیکرا له ناو چوون.

پینجهه - عهر به موسولمانه كان موبده كانیان به سیحرباز و كتیپه كانی مهجوسیان (زهردوشتی) به سیحرنا و دهبرد. شههش مهبهستیكه كه بو یه كهه جار لهزمانی شهم ميژو نووسه بی عهرهزه، دهكری بیستری^۱. سرجان ملكم له سهتهی ۱۳ ی كوچی دا ژیاوه، و له بهسه هاته كانی سه رهتای ئیسلام، نزیکه ی ۱۳ سه ته دووره؛ شه گهر شه به مروقیکی بی كینهو ساغ دابننن، لهوباره وه كه بوخوی نهی دیون، وته كانی شهو كاته جیی بروایه، كه بهلگه و نیشاندهریک بنویتی، وشه هیه بهلگه یهك نیشان نادات و ناتوانی نیشان بدات چونكه وجودی نیه.

نهخویندهواری عهره ب

شهه ما دهلیلی دووهه - یانی مهبهستی (نهخویندهواری) و بی شهوادی عهره بی پیش ئیسلام (دهوره ی جاهلی)، مهبهستیكه كه قورئان بوخوی بروای بهوه ههیه، بهلام شهه چ بهلگهیه كه؟! ئایا شهه، كه عهره بی جاهلی (پیش ئیسلام) نهخویندهوار بوون ده بیته دهلیل بو شهوه ی عهره بی ئیسلامی كتیپان سووتاندوون؟. له بهینی دهوره ی جاهلی ههتا دهوره ی پیشرهوی ئیسلام - كه بیست و پینج سال زووتری نهخایاند - قیامی قهلهه، له لایهن پیغه مبهری مهزنه وه له مه دینه پیک هات كه سهر سوورینه ره.

شهه عهره به نهزانه، رووی كرده ئایینیک كه راسپێرده ی شهو ئایینه، «فدیه» ی

(۱) خزمهته كانی دهستهواوی ئیسلامو ئیران - جایی شهه شهه لاپه ره كانی ۱۶۱ و ۱۶۲.

هينديك لهو يهخسيرانه‌ی - كه خویندنه‌وه و نووسینان نه‌زانی - سه‌واددار كردنی مناله موسولمانانه‌كان دانا. پیغه‌مبهری ئه‌و ئایینه، كومه‌ليك له ئه‌سحاب و یارانې خو‌ی بو فیر بوونی زمانه‌كانی غه‌یری عهره‌ب، وه‌كوو سریانې و عبری و فارسی هان دا. بو خو‌ی تاقميك نزيكه‌ی بیست كه‌سی «نووسهر» هه‌بوو؛ هه‌ركام ده‌گه‌ل چه‌ند كه‌س كرانه‌ لی‌پر سراوه‌ی دفتهریک و كاریك^۱. ئه‌م عهره‌به‌ی «جاهلی» ر‌ووی كرده ئایینيك كه كتيبه‌ ئاسمانیه كه‌ی به‌قه‌له‌مو نووسین سویند ئه‌خوا^۲ و (وحی) ئاسمانیه‌كه‌ی ده‌گه‌ل «خویندنه‌وه» و «فیر بوون» ده‌س پ‌ی ده‌كا^۳. ئایا كرده‌وه‌ی پیغه‌مبهر و ر‌یزگرتنی قورثان له خویندنه‌وه و نووسین و زانین، له عهره‌بی جاهلی‌دا، كه دلیان به‌لای قورثان و پیغه‌مبهره‌وه بوو، نه‌بوته هو‌ی به‌دیها‌تی هه‌ستی خوشبینی، سه‌باره‌ت به‌كتیبه‌و نووسینه‌وه و زانست و فره‌هنگ؟!.

شكاندنه‌وه وله‌بهر چاو سووك بوونی ماموستای، له لایه‌ن قوریشه‌وه

به‌لام به‌لگه‌ی س‌ی‌هه‌م، یانی ب‌ی‌بایه‌خ بوونی ماموستای له‌پیش چاوی قوره‌یش و عهره‌به‌كانی ديكه.

ئه‌لین قوره‌یش و عهره‌ب، باره‌ینان و فیركردنی مناله‌كانیان به‌خویندن و نووسین، به‌ سووكایه‌تی داناوه و كاری ماموستایان، به‌ كاریك‌ی به‌رز نه‌زانیه و بگه‌ له‌ریشه‌وه خوینده واریان به‌ شووره‌یی نه‌زانی.

له‌و وته‌یدا، ئاشكرايه كه پیشه‌ی ماموستای و دهرس كوتن، له‌بهر كه‌م بوونی مووچه، ب‌ی‌بایه‌ خیان زانیوه. یانی هه‌ر ئه‌م شته‌ی، كه ئه‌مرو له‌ئیرانی خو‌مان‌دا ده‌ی بینین. ئاموزگاران و ده‌بیران و مه‌لاك‌ان له‌ چینه‌كانی كه‌م داها‌تی كومه‌ل‌نو و‌ی ده‌چی تاقميك هه‌ر به‌م هو‌یه‌وه، پیشه‌و ئه‌ركی سه‌ر شانیان ده‌گورن. هه‌موو ده‌زانین كه ئه‌گه‌ر لاویك‌ی ئاموزگار، یا ده‌بیر یان مه‌لا، ب‌چ‌پته‌ خوازیننی

(۱) روانین له كتيبله‌ی «پيامبر، أُمّی» نووسراوی مرتضی‌ مظهری.

(۲) ن وَالْقَلَمَ وَمَا يَسْطُرُونَ، سوره‌ی (قلم).

(۳) اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ، خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ، اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ، الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ، عَلَّمَ

الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ. سوره‌ی (علق)

کچيک و ٿو ڪجهه خوازيني ڪريڪي لهچني کاسب وهيا، پهيمانڪار و... ههبي ٿهگر چي نهخويندواريش بن، زياتر (بهشاز ههلهه ڪوي به پيچهوانهي ٿهوه بيت) ڪهسو ڪاري ڪجهه ڪه، ٿهوه بهباشتر دهمانن ڪه ڪجهه ڪهيان بدن بهو کاسبه يا پهيمانڪاره، نهڪ بهو ٿاموڙگار يا دهيره يان مهلايه. بوچي؟

ٿايا بههوي ٿهمهيه، ڪهزانستو مهعنهويهت واته زانين و پيرو برواي بهرزو جياهمالي دنيا، سووڪو بي بايهخ ٿهزانن؟ ههلهت نا، پوهند يهڪي به شڪاندهوهي زانست نيه، ڪچ بهشو دان بهو چهشنه چينه هينديڪ لهخو بوردي پيوسته و ههموو ڪهسو بو لهخو بوردي ٿاوا، ٿامادهنين،

سهيره، بهم دهليله ڪه يهڪيڪ له قورهيش ڪتيب خويندنه وهي مناليڪي شڪاندهوهي، ڪهوا بوو عهريه به بهتهواوي دووژمني زانستو نووسينهوه بوون، بهم هويه بي ناوهته ههر جيگهيهڪ ڪتيبهڪاني ٿاگر داوه. ٿهوه دروست وهڪ ٿهمهيه، ڪه بلين بهم دهليله ڪه عوبهيدي زاکاني نووسهري زاناو شاعيري ٿيراني ڪوتويه:

اي خواجه مکن تا بتواني طلب علم

کاندر طلب را تب يك روزه بمانی

واته: ٿهي ٿاغا! تا دهتواني، ههستو ويستي زانستت نهبي ڪه لهو ههستو ويستهذا، بوناني ٿاقرورڙيڪيش دادهميني.

رو مسخرگي پيشه کن و مطربي آموز

تا داد خود از مهتر و کهتر بستانی

واته: برو گالتهو ههرزهبي بگره پيش و سازو سهمافير به تامافي خوٽ لهگهوره وپچوڪ بستيني.

ڪه وابوو، گهلي ٿيران تهواويان دووژمني زانستو دڙي خوينهري و فير بوونن و لههر جيگهيهڪ ڪتيب و ڪتيبخانهيان دهس ڪهوي، ٿاوري تي بهر دههين و بهپيچهوانهي ٿهمه، لايه نگري گالتهو گهمو سهيرو سهمان؛ ياخو بلين «ابوحيان توحيد» بههوي ههڙاري و دهس تنگي تهواوي ڪتيبهڪاني خوي سووتاند، ڪهواوو، خهلڪي ولاتي ٿهو دووژمني زانستو خوينهري.

کتیب سووتانی خوارزم

ئەمما دەلیلی پینجەم - یانی ئەوهی ئەبو ریحان سەبارت بەخوارزم گیراویەتەوه، هەر چەند پالی بەمەدرە کیکەوه نەدادهو بی بەلگەیهو ئەبوریحان سەنەدیکە نیشان نەداوه، بەلام لەبەر ئەوه ئەبو ریحان پیاویکە که جگە لە زانیاریە کانی دیکە لە میژو دا، لیکۆلەرە وەیه. و قسەیی خورایی ناکا، و لەگەڵ کارە ساتە که ماوه و نیوانیکی زەمانی زۆریان نەبۆ؛ چونکە ئەو، لەنیوێ دووهمی سەتەیی چوارەم و نیوێ هەوێ سەتەیی پینجەم دا، زیاوێ خوارزم لە زەمانی (ولیدبن عبدالملک) نزیکەیی سالی ۹۳ گیراوه و جگە لەمە، بوخوی خەلکی خوارزم بو، دوورنیه دروست بی.

ئەوهی ئەبو ریحان گیراویە تەوه، یە کەم سەبارت بەخوارزم و زەمانی خوارزمی بو، ئەک بە کتیبەکانی ئیرانی که بەزەمانی پەهلەوی یا ئەویستانی بو. دووهم - ئەبو ریحان بوخوی لە سەرەتای کتیبی «صيدلة» یا «صيدنه» - که هیشتا چاپ نەکراوه - لەبارەیی زەمانەکان و لی هاتویی ئەوانە، بو دەربرینی مەبەستەکانی زانستی باس دەکاو زەمانی عەرەبی، لەبەرانبەر فارسی و خوارزمی بە چاکتر دەزانی و بەتایبەت سەبارت بەزەمانی خوارزمی ئەلی: «ئەم زەمانە بە هیچ چەشنیک توانایی ئەوهی نیە مەبەستە زانستیهکان بەیان بکات و ئەگەر ئینسان بیهوی مەبەستیکی زانستی بەو زەمانە دەربری، وەک ئەوه وایە که و شتریک لەسەر لوو ساوک رابووسی^۱.

بەم هویهوه، ئەگەر بەراستی لیزگە کتیبیکی شیاوی لی روانین بەزەمانی خوارزمی بوویایە، نە ئەگونجا که ئەبوریحان تائەم رادهیه، ئەم زەمانەیی بەزەمانیکی ناتەواو بناسینی. ئەو کتیبانەیی که ئەبوریحان ئیشارەیی پی کردوون، دەستە کتیبیکی میژویی بوون، که کردەوهی قتیقەبن مۇسلىم سەبارت بە خەلکی خوارزم، لە دەوری ولیدبن عبدالملک رووی داوه، ئەک لەزەمانی «خلفای راشدين» ئەگەر داستانە که رەسەن بی و خالی لەچاوو راو بی^۱، ئەوه کردەوهیه کی دژی ئینسانی و

(۱) بروانه کتیبی «لی کۆلنەوه کان لە بارەیی ئەبوریحانی بیرونی» بڵاوکراوهی دانشکەیی ئیلاهیات و مەعارفی ئیسلامی، مقالەیی ئاغای مەجتبی مینوی.

(۱) ئاغای دوکتور زەمرین کوب، لە «کارنامەیی ئیسلام» ی رەسەن بوونی چیرۆکەکی بە باوەریی نەکراو زانیوه.

دژی ئیسلامی بوه و ده گهل کردهوی پیاوه سهر کهو توه کانی ئیسلام که ئیران و روومیان گرتوه و زور بهیان هاوال و هاورپی پیغه مبهری خوداو له ژیر هوو دهسه لاتی ئهو هزره ته دابوون، جیاوازی هیه. له سهر ئهو مه بهسته، کردهوی ئهو حاکمه، که له خراپترین دهوره کانی خه لافه تی ئیسلامی (دهوره ی ئهمه ویان) رووی داوه، ناکری بیکهینه بهرجه وهندی کردهوی موسولمانه کانی سهره تای ئیسلام که ئیرانیان گرت.

لهو جیگه یه، که شک بوی ده چی که له ئیران دا، دهمو دهز گای زانستی و کتیبخانه هه بوه، تیسفون، یا ههمه دان، یا نه هاوهند، یا ئیسفه هان، یا ئیسته خر، یا ره ی، یا نیشابور، یا ئازهر بایجانه، نهک خواره زم. زمانیکی که شک بوی ده چی بهو زمانه کتیبه زانستیه کان بوون، زمانی په هلهوی یه، نهک زمانی خواره زمی، کهزاراوه یه کی ناوچه یی بوه. له دهوره ی ئیسلام دا، کتیبه ئیرانیه کان که به عهره بی وهر گیر دراوون، وهک «کلیله و دمنه» به هو ی «ابن مقفع» و به شیک له «مناطق ارسطو» به هو ی ئهو، یا، کوره که ی له زمانی په هلهوی، نهک زمانی خواره زمی، یا زاراوه ی ناوچه یی دیکه.

گریستن سن، ئهنوسی:

«عبدالملك بن مروان، بریاری دا، کتیپک له په هلو ی به عهره بی وهر گیرن»^۱. ئهمه ی که به هیرشی هیرشبه ریک، شوینه واری زانستی زمانیک به ته وای له ناو بچیت و خه لک یه کجاری خاله تی نه خوینده واری و بیسه وادی و بیخه بهری له میژوی رابر دووی خو یان به سهر دابی، تایبه تی بو زاراوه کانی، بیهرینی ناوچه یی یه. ئاشکرایه که هیچ کاتیک زمانیکی بهر گیرای ناوچه یی ناتوانی شیوه ی زمانیکی زانستی لی په دابی و کتیبخانه یه کی خاوهن کتیپ جوړ به جوړی پزشکی، ریاضی، طبیعی، نجومی، ئه ده بی، ئایینی، بهو زمانه لی پیک بی.

ئه گهر زمانیک به راده یه که له بهر بلاوی بگات، که بتوانی کتیبخانه ی بریتی له زانستی جوړ به جوړ پیک بینی، به په لاماریک خه لکه که یی به کجاری به گه لیکی نه خویندوار ناگورین. هروژمیک له هروژمی مه غول، تر سینه تر نه بوه. کوشتاری تیکراییی به مانای راسته قینه، له هیرشی مه غول دا خو ی نیشان دا. کتیپان و

کتیبخانان ئاگر دران؛ بهلام هیچ کاتیک ئهم پهلاماره ترسینهره، نهی توانی شوینهواری زانستی که بهزمانی عهره‌بی و فارسی بوون، بهته‌واوی له‌ناو بباو پیوه‌ندی به‌ره‌ی دوا‌ی مه‌غول، له‌گه‌ل پیش مه‌غول، بیچ‌رینی. چونکه شوینه‌واری زانستی به‌زمانی عهره‌بی و هه‌تا به‌زمانی فارسی، به‌ر بلاوتر له‌وه بوو که به‌چه‌ندین کوشتاری تیک‌رای له‌ناو بچی. که‌وابو، ئاشکرا ده‌بی، که ئه‌وه‌ی له‌خواره‌زم له‌ناو‌چوه، - ئه‌گه‌ر بیتوو ئه‌و باسگیرانه‌وه، بایه‌خدار بگرین - جگه له هیندیک شوینه‌واری ئه‌ده‌بی و ئایینی زه‌ردوشتی، که له کاکله‌و ناوه‌روکی ئهم چه‌شنه کتیبه ئایینی‌یه‌ش شاره‌زاین، شتیکی دیکه نه‌بوه و ئه‌بوریحانیش زیاتر له‌مه‌ی نه‌وتوه. سه‌رنج دان له‌وته‌ی ئه‌بوریحان نشان ئه‌دا، که مه‌به‌ستی کتیبه‌کانی میژویی و ئایینی‌یه.

کتیب سووتانی عبدالله کوری تاهیر

ئەمما بەلگەى شەشەم، يانی چيروکی کتیب سووتانی عبدالله بن طاهر. ئەم داستانە شیاوی بیستەو سەیرو سەمەرەیه، کە خوا لی خوشبوو دوکتور موعین، ئەم چيروکەى بەناوی بەلگە يانیشانەیهک لە کتیب سووتانی ئیران بەهوی عەرەبە سەرکەوتوووەکان بەسەر ئیران دا هیئاویەتی.

عبدالله بن طاهر ذوالیمینین، سەرداری بەناوبانگی ئیرانی زەمانی مەئموونە، کە فەرماندەری لەشکری خوراسان لەشەری نیوان ئەمین و مەئمون - کورەکانی هارون الرشید - بەلایەنگری لە مەئمون بوو بەسەر عەلی کوری عیسادا - کە عەرەب و فەماندەى سوپای عەرەب لایەنگری ئەمین بوو - سەرکەوتو «بەغدا» ی گرتو ئەمینى کوشتو، ولاتی هارونى بو مەئمون گرت.

طاهر، خوێ دژی عەرەب بوو، و بە، علان شعوبی کە لە مەحکەمەى هارون دا، کاری دەکردو کتیبکی سەبارەت بە کردەوێ ناحەزو شوو رەیی یەکانی عەرەب نووسی بوو، سی هەزار درهەمی جایزه دا^١.

کوری ئەو، کەناوی عبدالله بوو، و داستانى کتیب سووتان دەچیتەو سەر ئەو، سەربنەچەکەى طاهریانە. يانی بو یەکەم جار، بەهوی ئەو خوراسان سەر بە خویی راگەیانندو دەولەتیکى سەر بەخوێ پیک هیئا.

عبدالله وەک باوکی، سروشتی دژی عەرەبی هەبوو. بەو حالەو، سەیر بوونی میژوو سەر سوورینەری ئیسلام بروانە! هەر ئەو عبدالله ئیرانیەى دژی عەرەبە،

که له بابټ هیڅو توانایی یوه، به رادهیهك گه یشتوه که له بهرانبر خه لیفه ی بهغدا، سهر بهخوی راگه یاندوه کتیه ئیرانیه کانی بهر له ئیسلام، به بونه ی نهوه، که به بوونی قورټان تهواوی نهوانه بیهودمن، ټاگر دهدات.

روژی که سیك هاته دمرباری عبدالله کوری تاهیر له نیشابور، و کتیپکی فارسی زهمانی پیشووی پیشکesh کرد. کاتی پرسیان چ کتیپکه؟ ولای داوه: چیروکی «وامقو عهرزایه» و نهو چیروکه شیرینه، زانایان نووسیویانه تهوه پیشکeshیان کردوه به نهوه شیروان. نه میروتی: ئیمه قورټان دهخویننهوه و نیازمان بهو کتیپانه نیه. فهرمایشی خودا و پیغمبر بو ئیمه بهسه، جگه لهمه نه کتیپه ټاگر په رسته کان نووسیویانهو له پیش چاوی ئیمه تر وکړاوه وه لاناوه. دوايه بریاری دا، کتیپه که یان له ټاو خستو دهستووری دا، لههر جیگه یهك له ولاتی ژیر فهرمانی نهو، کتیپکی بهرمانی فارسی، بهقه لای مهجووس بدوژیتنهوه، لهناو بیرت^۱.

بوچی وای کرد؟ من نازانم، شکي زور بو نهوه دهچی، بههو قینو کینه یهك بی، که ئیرانیان سهارت به ټاگر په رسته کان بوویان. به هر حال نه کاره، عبدالله کوری تاهیری ئیرانی کردی، نه عهرب. کهوايه نه کاره، نه تهنیا بهحسابی عهرب، بهلکه بو عهربه سته ی سی هه میش ناکری دابندری، چ بگاته عهربه سته ی هوهل و دهوره ی سهابه.

ټایا نه کری کاریکی عبدالله کردی، بهحسابی تهواوی ئیرانیان دابننن که هر له بنه رته، نه چه شنه بیرو ههسته یان بو، که هر کتیپک جگه له قورټان وه دهستان بکهوتایه، نه یان سووتاند؟ نه جاریش نهخیر.

کردهوه ی عبدالله کاریکی ناحهز بو، بهلام نه، بهلگه ی ویستی ئیمه یه کهوتمان نهو کاته که فهرهنگیک نه کهو یته بهر شالووی فهرهنگیکي دیکه، نهوانه ی شوین فهرهنگه تازه که نه کهونو حزی لی نه کهن، به چه شنیکی زور او زور زیانبار، شوینهواری فهرهنگی کهونارایان له بهر چاو ده کهوی. ئیرانیان که له فهرهنگی تازه ی ئیسلامی زور کهوتیونه شادی و دلخوشی، دلویسته کیان سهارت به فهرهنگی پیشینه دهرنه دهبری بهلکه، ټاگاداران، بو له بیر بردنهوه ی

(۱) میژوی نهدهیاتی مستر براون، جزی یه کم و مرگړاوه ی علی پاشا صالح، لاپهره ی ۵۱۰ نهقل له دونه تشای سهرقهندی.

ئەو، ھەولیان ئەدا.

لە ئێران، کردەوێ وەك کاری عبدالله كوری تاهیر، كە سەرەرای بێزھاتن لە خوۆ خۆشەوێستی عەرەب، ئەیموێ بەناوی ھاوڕەگەزی و ھاوخواینی، خووی بەسەر خەلكدا، داسەپێتی، سەبارەت بە ئیسلام تاسوویان نیشان داوێو ئەم تاسوویەیان لەدژی شوێنەواری مەجوو سایەتی بەریوێ بردو، زۆر ئەبیندری.

کتیب سووتان لە میژو دا

ئەگەر مەبەست ئەمەیه كە كتیب سووتانی عبدالله كوری تاهیر بە بەلگە بگرن و بڵێن ئەم چەشنە کردەو، لە دنیا دا پیشینە ی ھەیه؛ پێوێستی بەم جوړە بەلگە گرتە نیه. دنیا زۆر كەزەت كتیب سووتانی دیوێو ئەبینی. لەزەمانی ئێمەدا، احمد كسروی جیژنی كتیب سووتانی ھەبوو. مەسیحی یەكان لە بەسەر ھاتی دلتەزینی آندلس و كوشتاری تێكزایی موسوڵمانان دا، ھەشتا ھزار كتیبان لە ئاگر خست^۱. جورجی زەیدانی مەسیحی، ئیقراری کردو كە خاچیه مەسیحی یەكان، لە ھێرش بردن بو سەر شام و فەلەستین سی^۲ ملیون كتیبان سووتاند^۱. توركەكان لە میسر، كتیب سووتانیان كرد^۲. سولتان مەحمودی غەزنەوی لەشاری زە، كتیب سووتانی كرد^۳. مەغول كتیبخانە ی مەروی ئاگردا^۴. زەردوشتی یەكان لە دەورە ی ساسانی دا، كتیبخانە ی مەزەکیە یان سووتاند^۵. ئەسكەندەر، كتیبه ئێرانیە كانی ئاگردا^۶. رووم نوسراو كانی ئەرەشمیدووس ریاضی زانی بەناوبانگی كرده خوراکی ئاگر^۷. لە دوایی دا، سەبارەت بە ئاورتیبەر دانی كتیبخانە ی ئەسكەندەریه،

(۱) میژوی ئەندەلووس، نووسراوی خوالی خوشبوو موحەممەد ئیبراھیم ئایەتی و میژوی شارستانی ئیسلام، جورجی زەیدانی، وەرگیراوی فارسی، جزمی ۳، لاپەرە ی ۶۵.

(۱) میژوی شارستانی، جزمی ۳، لاپەرە ی ۶۵.

(۲) میژوی شارستانی ویل دورانت، جزمی ۱۱، لاپەرە ی ۲۲۴.

(۳) جورجی زەیدانی، میژوی شارستانی ئیسلام، جزمی ۳، لاپەرە ی ۶۶.

(۴) ویل دورانت، میژوی شارستانی، جزمی ۱۱، لاپەرە ی ۳۱۵.

(۵) کریستن سن، ئێران لە زەمانی ساسانیان دا، لاپەرە ی ۳۸۵. دیسان شارستانی ئێرانی، نووسراوی کوئمەلێك لە روژ ھەلات ناسان.

(۶) الفەرست، ابن الندیم، چاپی قاھرە، لاپەرە ی ۳۵۱.

(۷) الفەرست، لاپەرە ی ۳۸۶.

بدهستی مه‌سیحی یه‌کان باس ته‌که‌ین.

جورج سارتون، له میژوی زانستدا، ته‌لی:

«پروتاگوارس سوفستائی یونانی، له‌یه‌کیک له کتیبه‌کانی خو‌ی‌دا، سه‌باره‌ت به حه‌ق و حه‌قیقه‌ت باسی کرد و وتی: وه‌ ئه‌مما، خودا‌کان ناتوانم ب‌لیم هه‌ن و ناتوانم ب‌لیم نین. زورشت هه‌ن که ئیمه له‌تیگه‌یشتی ئه‌م مه‌به‌سته ته‌گیر نه‌وه. یه‌که‌مینى ئه‌وانه، روون نه‌بوونی خودی مه‌به‌سته‌که‌یه. ئه‌وی دیکه ئه‌مه‌یه: که ژبانی مروف کورته»^۱.

سارتون ته‌لی:

«هه‌ر ئه‌م مه‌به‌سته، بوه هو‌ی ئه‌مه که کتیبه‌کانی ئه‌و، له سالی چوار سه‌ت و یازده‌ی به‌رله زایین، له ناوه‌راستی مه‌یدانی شاردا، ئاگر‌دران و ئه‌مه، یه‌که‌م نمونه‌ی نووسراو سه‌باره‌ت به‌ کتیب سووتان له میژودایه»^۲.

به‌رگری له به‌ره‌م هینان و کتیب نووسین له لایه‌ن خه‌لیفه‌ی دووه‌م

وه ئه‌مما، ده‌لیلی هه‌وته‌م، یانی چیرۆکی به‌رگری لی‌ کردنی پیک هینان و کتیب نووسین له جیهانی ئیسلامدا، که له هه‌مه‌له‌وه، به‌هو‌ی خه‌لیفه‌ی دووه‌م را‌گه‌یه‌ندرا و تاسه‌ت سال درێزه‌ی خه‌یاند. ئه‌م چیرۆکه‌ش شیاوی بیسته‌، هه‌رچه‌ند ئیمه، له به‌شی سیه‌مه‌ی کتیبی خزمه‌ته‌کانی ئیسلام و ئیران به‌یه‌کتر، به‌باسی خزمه‌ته‌کانی ئیرانیان به‌ ئیسلام را‌گه‌یشتووین؛ له به‌شی خزمه‌ته‌کانی فه‌ره‌نگی، له‌ژێر سه‌ردێری: «پیک هینان و کتیب نووسین له‌که‌یه‌وه ده‌س پیکرا»؟ ئه‌م مه‌به‌سته‌مان روون کردو‌ته‌وه.

به‌لام ناچارین لێرده‌ا، ئیشاره‌ بکه‌ین که‌ئهو‌ی نیسه‌تی ئه‌ده‌ن به‌ خه‌لیفه‌ی دووه‌م سه‌باره‌ته به‌ نووسینه‌وه‌ی فه‌رمایشه‌کانی پیغه‌مبه‌ر.

له‌سه‌ره‌تای ئیسلامه‌وه، له نیوان عومه‌رو کومه‌لیک له سه‌حابه‌ له‌ لایه‌کو، عه‌لی و هیندیک‌ی دیکه له‌ لایه‌کی تر، سه‌باره‌ت به‌ کو‌ کردنه‌وه‌و نووسینه‌وه‌ی فه‌رمایشه‌کانی پیغه‌مبه‌ر (ص) جیاوازی بر‌وا بوه.

دهسته‌ی یه‌که‌م که عومەر له‌سه‌ره‌وه‌ی ئه‌وان بوو، گوی لێ‌گرتن و راگرتن و گیرانه‌وه‌ی فهرمایشه‌کانی پیغه‌مبه‌ری بی‌به‌رگری ئه‌زانی، به‌لام نووسینه‌وه‌و پێک هێنانی ئه‌مانه‌یان پێ‌ناحه‌ز بوو. به‌لێ، ئه‌مه‌ش بو‌تی‌بینی ئه‌مه‌ بوو که مه‌بادا، له‌گه‌ڵ قورئان ئال‌و‌گۆر بکری. یا سه‌رنج‌دان و روانین به‌حه‌دیس، جیگای روانین و شوین که‌وتنی قورئان بگریته‌وه‌.

به‌لام ده‌سته‌ی دووهم که‌عه‌لی له‌سه‌ره‌وه‌ی ئه‌وان بوو، هه‌رله‌هه‌وه‌له‌وه‌، بو‌ نووسینه‌وه‌ و کو‌کردنه‌وه‌ی فهرمایشه‌کانی پیغه‌مبه‌ر (آحادیث نبوی) دنه‌دان وه‌ان دانی ده‌کرد.

عامه‌ شوین بروای خه‌لیفه‌ی دووهم که‌وتو تا یه‌ك سه‌ته‌، ده‌ستی نه‌دا به‌ کو‌کردنه‌وه‌و نووسینه‌وه‌ی هه‌دیس.

به‌لام دوا‌ی یه‌ك سه‌ته‌، عامه‌ش له‌ بروای عه‌لی، په‌یره‌ویان کرد. که‌وا‌یه‌، مه‌به‌ست ئه‌مه‌نیه‌، که‌ به‌ر هه‌م هێنان و نووسینی کتیب له‌ناو عه‌ره‌ب‌دا، به‌پتوونی و سه‌باره‌ت به‌هه‌ر مه‌به‌ستی‌ك به‌رگری لێ‌کرا‌بی‌و نه‌تیجه‌ بگرین و بڵین گه‌لیکی که‌به‌ خو‌یان ئیجازه‌ی نووسین و پێک هێنانی کتیب نه‌داوه‌، به‌لا‌ئێ‌ زیاتره‌ وه‌ش، نووسراوه‌کان و کتیبه‌کانی خه‌لکی دیکه‌یان له‌ناو‌بردوه‌.

ئهمه‌ی که‌ به‌رگری لێ‌کراوه‌، یا به‌ناحه‌ز زانراوه‌، سه‌باره‌ت به‌ هه‌دیسێ‌ جه‌ززه‌ت بوه‌، نه‌ك شتیکی دیکه‌.

وتهی جورجی زهیدان و دوکتور سهفا

جورجی زهیدان له میژوی شارستانی ئیسلام و دوکتور ذبیح الله صفا، له میژوی زانسته کانی عقلی له ئیسلامدا، و تاریکیان لهم باره وه، ههیه که حهیفه لیکی نهمهینهوه و نهی گیرینهوه، دوکتور سهفا ئه نووسی:

«برّوای عهزّهب وه کوو برّوای ههموو موسولمانان، ئه وه بوو، که «إنّ الاسلام یهدم ماقبله» واته: (ئیسلام بهر لهخوی خاپوور ئهکا) وهر بهم هوینهوه، و اچوو بووه برّوا و میشکی موسولمانانهوه، که جگه له قورّان نهروانته شتیکی تر، چوونکه قورّان به تالکهرهوهی ههموو کتیییک و ئیسلام به تالکهرهوهی ههموو ئایینیکه. پی شهوا کانی ئایینی، خویندنهوهی ههر کتیییک و ههتا ههر کتیییکی ئایینیان جگه له قورّان قهدهغه کرد بوو.

ئه لّین رۆژیک، پیغه مبهر (ص) له دهستی عومهر دا، په رّیک له تهوراتی چاو پی کهوت، و هها توو ره بوو، که نیشانهی توورّه یی له رۆوی دا، خوی نواند و ئه و کاته وتی:

«الم آتکم بها بیضاء نقية والله لوکان موسیٰ حیا ما وسعه الا اتباعی» واته: (تایا ری و شوینیکی گر شه دارو خاویتم بو ئیوه نه هیتا؟ سویند دهخوم بهخودا، ئه گهر موسا بوخوی زینلوو بوایه، ریگه یهکی جگه له شوین کهوتی من نه بوو). وه ههر وه ها، بهو سونگه وه بوو، که پیغه مبهر فهرمووی:

«لا تصدقوا اهل الكتاب ولا تدبوهم و قولوا آمنا بالذي أنزل علينا وانزل الیکم ولهنا والهم واحد».

واته: (ئه هلی کتیب، لهوانه ی بهناوی ئایین ئه ی لّین، نه بلّین وایه، نه بلّین

درویه، بلین: بهوانه ی بو ئیمه هاتوته خوار، وبهوانه ی بو ئیوه هاتوه - نه ئه وه ی له خووه دروستتان کردوه بروامان ههیه، خوا ی ئیمه و ئیوه، یه کیکه).

یه کیك له همدیسه كانی بهناوبانگی ئه و زهمانه، ئهمه بوو كه: كتاب الله فیه خبر ماقبلکم و نبا مابعدکم و حکم مابینکم.

واته: (له کتیی خوادا، سهر گوزه شته ی پیشینیان، تی بینی داهاتووی ئیوه، ویاسای بریار دهر، له نیوان ئیوه داههیه).

راگه یاندنی قورئانی پیروژ، بهم راسته قینه، كه:

لارطب ولا یابس الا فی کتاب مبین.

(تهژ، وهیا، ویشکیهك نیه، جگه له وه ی له کتییکی زووناك کهروهه دا، هه بی). به ته بیعت، ئه بوه هو ی پته و بوونی ئهم چه شنه بر وایه و، ئاکامی ئهم باومر هس ئه بوه قنیات و به سه کردن به قورئان و همدیسه کان و چاو پوشین له هه موو کتیب و ئاسار و....^۱.

ره خنه

من به راستی لهم پیاوه گه وانه سهرم سوور ماوه. ئایا ئهمانه نازانن كه، كورته وته ی الاسلام یهدم ماقبله، مه بهستی ئه وه بووه ئهمهیه، كه بههاتی ئیسلام، تهواوی یاساكان و نهزیتان و خده كانی رابردوو، به تالان؟.

تهواوی موسولمانان له سهره تای ئیسلامه وه تائیتا، لهم كورته وتهیه، جگه لهمه ی لی حالی نه بوون. ئهم جوملهیه، راگه یاندنی بی بایهخ بوونی نهزیته كانی ئایینی دهوهری جاهلیت و نهزانیی بهر له ئیسلامه، بگه ره له تهواوی نهزانیه كانی، هاوتاو شهریک دانان بو خوا، یا نهزانیی خاوهن کتیبه ئاسمانیه کانه، وپیوندیه کی له گه ل غهیری یاساو نهزیتی ئایینه وه نیه.

ههر بهو چه شنه، كه مه بهست له جومله ی: «الاسلام یجب ماقبله» ئهمهیه كه ئیسلام رووی رابردوو، داده پوشی و ناروانیته پیشووتر، ههروهك گوناچیکه گه وهره، كه ئه گهر له ئیسلام دا رویدات، توله، یا تاوانی تاییه تی ههیه، ئه گهر به هو ی یه کیك بهر له موسولمان بوونی رووی دابی و ئه و كه سه دوایه موسولمان

(۱) دوكتور ذبیح الله صفا، میزوی زانسته عه قلیه کان له ئیسلام دا، لاپه ره ی ۳۲ و هه رنزیک بهو وتهیه، له جزمی سی هم له میزوی شارستانی ئیسلام، نووسراوی جورجی زهیدان، وهرگیراوه ی فارسی، لاپه ره کانی ۵۴ و ۵۵ دا هاتوه.

بی، ئیسلام ناروانیته کرده وهی پیشوو تهواوی موسولمانان، لهم کورتهوتانه،
ئهم مانایانه تی گهیون و تی دهگهن، ئهمانه لهکوی و مانای له خووه دروستکراوی
ئهم نووسهرانه، لهکوی؟!.

ههر بهم جوړه که، وتهی عومهر، بهئاشکرا هاوار ئهکا، که بهزی کراوی خودا،
فهرموویهتی: «بههاتی قورئان و شهریهتی ئاخری، تهورات و شهریهتی مووسا،
بهتاله» کهوايه پیغمبر، خویندنهوهی ههر کتییک حهتتا کتییی ئایینی بهرگری
نهکردوه و بهتایهت خویندنهوهی کتییهکانی ئاسمانی بهتال بووی قهدهغه کرد؛ ئهو
حهزهرته، بوئوهوهی موسولمانان شهریهتهکانی بهتال بووی رابردوهکان، دهگهل
شهریهتی ئیسلام تیکهل نهکن، ئهوانی له خویندنهوهی تهورات مهنع فهرموه.
ئوهوهی که پیغمبر فهرموویه: «ئهوانهی، له ئههلی کتیپ ئهی بیستن، نهبلین
راسته و نهبلین درویه» ش، سهبارت به چیرۆ کهکانی ئایینی، رهنگه
شهریهتهکانی ئایینی بیت. ئهو ههزهرته، بهم کورتهوتانه، بهئهوانی راگهیاند،
که لهدهستی خاوهن کتییهکان دا، راستو درۆ، پیکهوه لیک دراو، چونکه ئیوه،
پسپورو لیک جیا که رهوهنین، مهلین وایه، که مهبادا بروا پی کردنتان به درویهک
دهبرری بی. وه دروایان مهخهنهوه، نهکا راستیهک وه دروخهنهوه. ههر وهکوو
جوملهی: «له قورئان دا، چیروکی پیشینیان، تیینی داهاتو، قانونی حاکم
لهنیوان ئیویه» که له نهج البلاغهش دا هاتوه، بریتی له چیرۆکهکانی ئایینی و
تیینی پاشهروژو قیامت، نهڕیتهکانی ئایینی به و مهبهست ئهمهیه، که بههاتی
قورئان ئیوه کتییی ئاسمانی دیکهتان پیویست نیه.

له ههموان پیکهنین هیهترتر و سهیرتر، پیوهنووسان و بهدهستهوه گرتی ئایهی
«ولا رطب و لا یابس الا فی کتاب مبین» که تا ئهو جیگهیهی من لی شارهزام،
یهکیکیش له مانا لیده رهوهکانی قورئان، مانای ئهو ئایهتهی سهبارت به قورئان
نهزانیوه، ههموو ئهوهیان به، لوح محفوظ مانا لی داوهتهوه.

بروای موسولمانهکان لهم ئایهتهو لهو همدیسانه، هیچ کات ئهو شته نهبه که
ئهم ئاگیانه، به گوتره دایان ناوه و نهتیجهو ئاکامیان لی گرتوه که گویا، ئهم
ئاباتهو ئهو همدیسانه، موسولمانهکانیان بو باری بیر کردنهوه، وabar هیناوه، که
جگه له قورئان ههر کتییک لهههر لی زانین و له ههر زانستیک بی، لهناو بهرن!!.

وتهی ابن خلدون

ئیسٚ ته نوبه‌ی ٚهوه‌یه، که بهر ژینه سهر لی کولینه‌وه‌ی ده‌لیلی چواره‌می خوالی خوشبوو دوکتور موعین. ٚاغای دوکتور موعین - هه‌لٚمت له‌زمانی پور داوده‌وه - به‌چه‌شنیکی گیراوه‌ته‌وه که ٚه‌لیی ابن خلدون به‌رژدی سه‌باره‌ت به‌کتیب سوواتانی ئیران بروای ده‌بربووه، و ٚه‌لیی له‌نه‌قلی ابوالفرج ابن العبری و عبداللطیف بغدادی و قفطی و حاجی خلیفه‌ش دا، هیچ‌چه‌شنه ٚالوز و بلوزی و ره‌خنه‌یه‌ک نیه؛ له‌حالیکا، ٚه‌وانه، یه‌قین زانیویه که لی کولٚهرانی ٚوروپایی به‌جوانی روونیان کردو‌ته‌وه که ٚه‌و قسه‌ی که ٚه‌لٚن کتیب‌خانه‌ی ٚه‌سکه‌نده‌ریه، به‌هوی موسولمانان ٚاگر درایت، بنچینه‌و بناغه‌یه‌کی نیه. به‌لام ٚه‌وان ته‌نیا، به‌نه‌قلی وه‌رو خسته‌وه‌ی شبلی نعمان و مینوی قنیا‌تیا‌ن کردوه. به‌بی ٚه‌وه‌ی که‌به به‌لگه‌ پته‌وه‌کانی شبلی نعمان و مینوی بروانن.

ئیسٚ تا ٚیمه به‌کورتی بیرو بروای لی‌کولٚهره‌وه‌کان سه‌باره‌ت به‌کتیب‌سوواتانی ٚه‌سکه‌نده‌ریه، له‌گه‌ل ٚه‌و مه‌به‌ستانه‌ی که به‌بیری خوم دا هاتوه، ٚه‌گیرینه‌وه. له‌دوایی دا، ٚه‌به‌ر ژینه سهر، لی‌ک دانه‌وه‌ی ٚه‌وانه‌ی ابن خلدون و حاجی خلیفه له‌باره‌ی کتیب سوواتانی ئیران به‌سهر موسولمانیان داهیناوه.

کتیب سووتانی ئەسکەندەرییە

زیاتری هەلۆیستەکانی کتیب سووتانی ئێران، کتیب سووتانی ئەسکەندەرییە بە بەلگە ئەگرن. ئاشکرایە کە ئەگەر لەکاتی نەخویندەواری عەرەبی (دەورەى نەزانین)دا، تاقمە قورەیشیەك، مامۆستایى لەبەر چاوسووك بوە، ئەگەر کتیب سووتاندنی عبدالله کوری تاهیر و کتیب ئاگر درانی خوارەزم، بەهۆی قتیبەبن مۇسلىم لەسەت سال دواى وڵاتگرتنەکانى سەرەتایى ئىسلام، دەبێتە بەلگە بۆ کتیب سووتانی ئەسکەندەرییە بەدەستی عەمرى کورى عاس، کە بلیمەتیکى تیگەیشتوو وخواوەن هوش بوە وھەر بەپێى ئەو نەقلانە، لەلای فیلسوفى ئەو زەمانە لەشارى ئەسکەندەرییە، بەھەرى گرتوہ و لەگەڵ ئەو ھاتو چۆى بوہ. ئەویش بەفەرمانى راستەو راستى خەلیفە لەمەدینە را بوہ، نەك لەخوړا، (ھەر وەك ئەوہى قتیبەبن مسلم لە خواریزم کردی) بە چەشنى شیاوتر، ئەکرى بێتە دەلیلى کتیب سووتانى ئێران. ھەر بەم ھۆیە، وەيە، ھەمیشە لەلایەن ئەم تاقمانەوہ، کتیب سووتانى ئەسکەندەرییە، بەتامو خوێ، و چاووړاووہ، ئەیگێژنەوہ.

سەرەتا وچلۆنایەتى نەقلی کتیب سووتانى ئەسکەندەرییە

پێشەكى ئەبى بلىین کە میژوى ئىسلام وڵات گرتنەکانى ئىسلامى، چ بەچەشنى گشتى و چ سەبارەت بە ناوچەيەكى تايبەت، لەئاخرو ئوخرى سەتەى دووہم دا، نووسراوہ، و ئەو کتیبانەمان بەدەستەوہن. سەبارەت بە گرتنى ئەسکەندەرییە، بە تايبەتى جگە لە میژو نووسانى ئىسلامى، چەند کەسیكى مەسیحىش، گرتنى ئەم شارە، بەدەستى عەرەبە کانیاى زوړ بەدریژە، گێړاوہ

تەوہ. لە ھێچ کام لە کتییەکانی ئیسلامی، یا مەسیحی، یا مووسایی و ھی دیکە، کە بەرلە شەرەکانی سەلیبی نوسراون، نیویک لە کتیب سووتانی ئەسکەندەرییە، یائیران لە ناودا نیە. تەنیا لە ئاخرو ئوخری سەتە شەشەمی کوچی و سەرەتاکانی سەتە حەوتەمە، کە بۆ یەکم جار عبداللطیف بغدادی، کە پیاویکی مەسیحی، لە کتییەکدا بەناوی «الافادة والاعتبار فی الامور المشاهدة والحوادث المعاینة بارض مصر» کە سەبارەت بەو کارە ساتانەو رۆو داوانەید، کە بوخوی دیتویە و بەرآستی سەفەر نامەید، لەو جیگایە کە کۆلە کە یەکە ھەیە و ناوی «عمود الساوی» یە، و لەحاندی پێشووی کتیبخانەیی ئەسکەندەرییە ھەڵکەوتو، باس ئەکاوە ئێلێ:

«ئەلین کە ئەم کۆلە کە، یەکیک لەو کۆلە کانەید، کە ھۆدەو ھەیانیک لەسەر ئەوان دامەزرا بوو، وارسطو لەم ھەیان و ھۆدە دا، دەرسی وتو و ئەو جیگایە شوینگەیی زانست بوە. لەم جیگەید، کتیبخانە یەک بوە کە عەمری عاس بەفەرمانی خەلیفە ئاوری تی بەر داو».

عبداللطیف نەو یستو زیاتر لەمە بلی کە لەزمان خەلک را (ناچار مەبەستی لە وشە، خەلک، ھەر مەسیحیە ھاو ئایینەکانی خوێتە) شتیکی وا، بڵا بو تەو، بەبی ئەو ی بیەوی لەسەر ئەم چاوو راو، سووری و بزوی لەسەر دەربری، یاوہ دروی خاتەو، چونکە وتەیی خوێ بە وشە «یذکر» یانی (وائەلین) (وا، کەوتو تەسەر زمانان) دەس پی کردو.

ھەموو ئەزانین کە لە گێرآنەو ی وتەیی میژویی یا حەدیسە دا، ئەگەر ئەو کەسە و تە کە ئە گێریتەو، بەلگەیی ھەبی، مەبەستە کە دەگەل ناو بردنی بەلگە ئە گێریتەو. بەو چەشنە کە طبری لە میژو نووسە کان و ھەر وەھا، زور بەی حدیث ناسە کان ئەی کەن و باشتترین چەشنی نەقل گێرآنەو یە، کە بە خوینەر ماوہ ئمادات سەبارەت بە راست یا درو بوونی نەقلە کە، بکوئیتەو و ئەگەر بەلگە کە ی پی راست و باوہ پی کراو زانی، قبوولی کات. وە ئەگەر باسگێرەو پی بەلگە و پی بێجو و بناوان، شتی ک بگێریتەو، دوو جوہ. کاتی بەچەشی (أرسال المسلم) یانی وابگێریتەو:

۱- لە فلانسال دا، فلان رۆو، داوہ، بەدی ھات.

۲- ھیندی وەختیش ئێلێ: وایان وتو، یا وتوو یانە، یا وا ئە گێرەو، کە

له فلانسال دا، فلان زووه داوه بهدی هاتوه.

ته گهر به چه شنی هوهل بگوتری، نیشانهی ئه مهیه، قسه کهر بهو شتهی گیراویه تهوه بروای ههیه؛ بهلام دیاره، خهک بهم چه شنه نهقلانه، که بهلگهو بنج و بناوانی باوه پیکراویان ناو نمبروده، برّوا ناکهن. زانایانی (حدیث) ئهم جوره همدیسانه، برّوا پیکراو نازانن. لیکوله رهوه کانی ئوروایی ش، ئهو مه بهسته میژویی یانه، که بهلگه یان نه بی و له سه رچاوهی ئهو باسانه ناویک نه برابی، بی بایه خو برّوا پیکراویان ئه زانن. ئهو سه ره که ی ئه مهیه، که ئه لّین فلانکهس فیسار نهقلی، له کتییی خوی دا نووسیوه، بهلام بهلگهو سه ر چاوهی باس لیکراوه که ی نیشان نه داوه، یانی بایه خو باوه پیکراوه یی، میژویی نه.

بهلام ته گهر، بهشیوهی دووه بگوتری که باسگیره وه: «ئه لّین» یا «بهم جوره ئه لّین» یا «ئاوا وتراوه» و وهك ئه وانه، بهشیوهی کاری نادیارو ئاشکرا (فعل مجهول) بیگیر ته وه نیشانهی ئه مهیه که حهتتا، و تهوژر بوخوشی بایه خو بروایه کی بو ئهم باسه، له بهر چاوه نه گرتوه.

۳- هیندی کهس برّوا یان وایه که، وشه ی «قیل» یانی (وتراوه) له باسگیرانه وه دا، نه ته نیا نیشانهی باوه پیکراویانی باسگیره یه، ئیشاره بهی بایه خی باسه که شه. عبداللطیف داستانه که ی بهشیوهی سیهم گیراوه ته وه، که بهلانی که مه وه، بو خویشی باوه زری پی نه بوه.

قه رینه و نیشانه یهك، بو بی بایه خی نهقلی عبداللطیف

جگه له مانه، له برّوا، دووره که عبداللطیف هینده بی خه بهر بوو بیت که نه ی زانیی ارسطو پای نه ناوه ته میسرو ئه سکه ندریه، تا لهو هه یوان و هو ده یه، ده رسی گو تیت ته وه. بهلکه راستیه که ی ئه مهیه، که ئه سکه ندریه، دوا ی ارسطو دروست کراوه؛ چونکه ئه سکه ندریه دوا ی هیرش بردنی ئه سکه ندر بو میسر، دروست کرا. نه خشه ی ئهم شاره، له زه مانى ئه سکه ندر دارژا و، بگره هه ر له زه مانى ئه ویش دا، دهس به دروست کرانی کراوه، و کهم کهم شیه ی شار ی لی پهیدا بوو. ارسطو، هاو زه مانى ئه سکه ندر بوه.

که وایه، عبداللطیف، چ بو خوی باوه زری بهم نهقله بوو بیت، یانه ی بوبی، ئه مه لهبارى ناوه روکی مه بهسته وه، که مایه سی ههیه. یانی بریتی له مه بهستیکه، که

له‌رواڵت میژوی یهوه، سوور دروڤه، وئەویش دهرس گوتنه‌وه‌ی ارسطو له ره‌واق و هه‌یوانه‌که‌یه.

ئه‌گەر نه‌قلێک و باسیکی که ئه‌یگیر نه‌وه، بریتی بێ له‌چهند مه‌به‌ست و هیندیکیان سوور سوور ده‌له‌سه‌ بن، نیشانه‌ی ئه‌مه‌یه که ئه‌وانی دیکه‌ش، له‌و چه‌شنه‌ن. سووتانی کتیبخانه‌ی ئه‌سکه‌نده‌رییه، به‌ده‌ستی موسوڵمانان له‌ رواڵت باوهر پیکراوه‌یی، وه‌ک دهرس وتی ارسطو له‌و شوێنه‌یه.

په‌س، ئه‌و باسه‌ی عبداللطیف گێراویه ته‌وه، هه‌م له‌باری به‌لگه‌وه، که له‌لاو، بێ‌هێزه، چونکه سه‌نده‌و به‌لگه‌یه‌کی نیه؛ هه‌م له‌ روانگه‌ی مه‌به‌سته‌که، باوهر بێ نه‌کراوه، که بریتیه له‌ درو و ده‌له‌سه‌یه‌کی ئاشکرا. هه‌م سه‌باره‌ت به‌ شیوه‌ی باس لێ کردن، شک هێنهره، چونکه به‌ چه‌شنیکی وتوه، که نیشان ئه‌دا، بو‌خویشی بروای پێی نیه.

لێک دوور بوونی زه‌مانی باسگیره‌وه، له‌گه‌ڵ کاتی به‌سه‌رهاته‌که

سه‌ره‌رای ته‌واوی ئه‌مانه، ئه‌گەر عبداللطیف له‌زه‌مانی گیرانی ئه‌سکه‌نده‌رییه دا ژیا‌با، (سه‌ته‌ی هه‌وه‌لی کوچی) وه‌یا لانی‌که‌م، له‌ چاخو زه‌مانی ئه‌و میژو نووسانه‌ بژیا‌یه، که سه‌ره‌که وتنه‌ کانی ئیسلامی یان - که یه‌کیک له‌ وانه، گیرانی ئه‌سکه‌نده‌رییه‌یه - له‌ زمان خه‌لک را، به‌ چه‌شنی باسگیرانه‌وه، له‌ کتیبه‌کانی خویان‌دا، نووسیوه، (سه‌ته‌ی دووهم تا چواره‌می کوچی) ئه‌و شکه‌ی بو‌ده‌چوو، ره‌نگه‌ وا هه‌لکه‌وتبێت، که عبداللطیف چاوی به‌و که‌سانه‌ که‌وتبێت که ئه‌و کاره‌ساته‌یان، به‌چاوی خویان دیتوه. یا له‌ که‌سانی‌تر، که دیتویه‌نه، بیستی‌تیان و ئه‌وانیش بو‌ عبداللطیف باسیان کردبێ (باسیکی ده‌ستی هه‌وه‌ل، یاده‌ستی دووهم یا سی‌هه‌م) و میژو نووسی دیکه، چاوی به‌و جو‌ره‌ که‌سانه‌ نه‌که‌وتبێت به‌‌لام عبداللطیف کتیبه‌ که‌ی خوی، له‌ ئاخرو ئوخری سه‌ته‌ی شه‌شه‌م و سه‌ره‌تا کانی سه‌ته‌ی هه‌وتم نووسیوه.^۱ یانی ده‌گه‌ڵ به‌سه‌ر هاتی گیرانی ئه‌سکه‌نده‌رییه، که نزیکه‌ی سا‌له‌ کانی ۱۷ و ۱۸ی کوچی به‌دی هاتوه، نزیکه‌ی شه‌ش سه‌ت سا‌لیان

(۱) له‌ سا‌لی ۶۰۳ یێک هینانی کتیبه‌که‌ی ته‌واو بوو. شبلی نعمان، کتیبلیکه‌ی (ئه‌سکه‌نده‌رییه)

نیوانه وله تهواوی ټمو شه شسمت سالهدا، له هېچ کټیځی میژوی و له زمان هېچ میژو نووسیځ، له تهواوی موسولمان و مه سیحی و موسای و هی دیکه، نه دیتراوه و نه بیستراوه؛ له پر و دواي ټم ماوه، دوور و دریژه، له کټیځی عبداللطیف دا، ټه بندری.

ټم هوږه، باسگیرانه وه که هی عبداللطیف له راده ی باسیکی بی به لگه ش زیاتر، ټمخاته، خواره وه، وبه چه شنی نه قلک دټه دی که، جگه له ناوهر وکی مه به سته که، که دروږه، له روا له تیشا، درو، بوونی ټم باسه، نیشان ټم دات.

له سه ره تاوه درو بوونی قسه که

له تهواوی ټموانه گرینگترو بهر چاوتر، ټممه یه: میژو شایه دی ټم دات، که هر له بنه رتا، کټیځانه ی ټه سکه ندریه، له چه ندین جار دا، بهر له وه ټه سکه ندریه به ده ستی موسولمانان بغیری، کهو ټو ته بهر تالان و برو و ټاگرتی بهر دان. کاتیکی موسولمانان ټه سکه ندریه یان گرت، له ریشه وه کټیځانه یه که به چه شنی پی شوو نه بوو؛ ته نیا ټمو کټیځانه بوون، که به ده ست خه لکه وه مابوون، که موسولمانان له سه ته کانی دوو هم تا چواره می کوچی، لهو کټیځانه که لک و باره یان وهر گرتوه. بهراستی دهر ده که ویت، که له بناغدا کټیځانه یه که نه بوو، تا موسولمانه سر که و ټو ته کان ټاور ی تی بهر دن.

جاریکی تر لیږدها، ټمو مه سه له به ناوبانگه و هراست ټه گهری که یه کی که وتی: «ټیما مزاده یه عقوب، گورگ له سه ره مه ناره هه لی دری». یه کی تر وتی: ټیما مزاده نه بوو، پیغه مبه ر زاده بوو؛ یه عقوب نه بوو، یوسف بوو؛ له سه ره مناره نه بوو، له بن چالو بوو؛ تازه ټم باسه هر له بنه رتا دروږه، گورگ یوسفی هه ل نه دری. من لیږدها هه دای وتار، ټمده مه دهس ویل دورانت، میژو ناسی به ناوبانگی جیهانی، نوو سه ری میژوی شارستانی تی (تاریخ تمدن).

ویل دورانت ټه لی:

«لهو چه ند به لگانه ی، بو بی هیزی ټم باسگیرانه وه (باسگیرانه وه ی عبداللطیف) همن، ټممانه که:

۱- به شی زوری کټیځانه ی ټه سکه ندریه، مه سیحیه کان، له ده وره ی ټوسقوف

«توفینس» له سالی ۳۹۲ی زایینی (نزیکهی ۲۵۰ سال بهر له گیرانی تهسکه ندریه، بدهستی موسولمانان) ئاگر درابوون.

۲- له دریژهی پینج سه ته که له کاره ساته که، تا نووسرانی ئهم به سه رهاته خه یالیه له کتییی عبداللطیف دا، نیوان و فاسله هه یه، هیچ کام له میژو نووسان، له بارهی ئه وه وه قسه یان نه کردوه، له حالیکه که «اوتکیوس» ی مه سیحی، که له سالی ۳۲۲ی کوچی، ۹۳۳ی زایینی، ئوسقوفی گه وه یی تهسکه ندریه بو، گیرانی ئهم شاره ی بدهستی عه ره به کان به چه شنیکی بهربلاو نووسیوه. ههر بهم هویه، زور به یی میژو نووسان به دی هاتنی ئهم کاره ساته قبول ناکهن و ئهم نه قله، به تهفسانه و چیروکیکی خه یالی تهزانن. له ناو چوونی کتیبخانه یی تهسکه ندریه، که ورده ورده رووی داوه، له به سه رهاته ناخوشه کانی میژویی دنیا بوو^۱.

ویل دورانت، ده ورانی ورده ورده ی له ناوچوونی ئهم کتیبخانه ی بدهستی مه سیحیه کان له میژوی شارستانی دا، باس کردوه. ئه وانیه چهز ئه کهن، ته توانن بروانته په راویزه کانی شه شه م و نوهم و یازده هه می وه رگیراوه ی فارسی، میژوی شارستانی. (تاریخ تَمَن).

گوستاو لوبون، له شارستانی ئیسلام و عه ره بدا ئه لی:

«سووتانی کتیبخانه یی تهسکه ندریه، که ده ی هاوینه سه رشانی سه ره که وتوه کانی ئیسلام، زور جیگای سه ره سوور هینه ره، که چیروکیکی خه یالی، چلون له م ماوه دریژهدا، هه روا، به ناوبانگ ماوه ته وه و ئه وه یان به شتیکی قبول کراو داناوه. به لام ئیمرو، باتل بوونی ئهم بروایه، روون کراوه ته وه و به راده ی ئه ر خه یانی گه یشته که عیسیایه کان بو خویان پیش ئیسلام، هه ره وه په رستشگا کان و خودا کانی تهسکه ندریه یان به ته واوی هیژو توانای خویانه وه خاپوور کرد، کتیبخانه ی ناو براویشیان سووتاندو وه بای فه نایان دا؛ به چه شنیک که له کاتی سه ره که وتنی ئیسلام، له کتیبه ناو براوه کان شتی که نه ما بوو، تا کرایته خوراکی ئاگر.

شاری تهسکه ندریه، که زه مانی دامه زرانی ئه وی، ۳۳۲ی پیش له دایک بوونی عیسا به دی هاتوه، تا زه مانی گیرانی بدهستی موسولمانان - یانی تاماوه ی هه زار سال - یه کی که له شاره گه وه ره گرینگه کان بو.

(۱) بگره، نزیکه ی شه ش، سه ته.

(۱) میژوی شارستانی، وه رگیراوه ی فارسی، جزمی ۱۱، لاپه ره ی ۲۱۹.

له زه‌مان پاشاکانی بظالسه، ته‌واوی زانایان و فه‌لسه‌فه زانانی دنیا، لهم‌ شاره‌دا کو، بپونه‌وه، فی‌رگه و کتیب‌خانه‌ی گه‌وره یان دامه‌زrand بوو؛ به‌لام‌ ته‌و پیش‌که‌وته زانستیانه، ته‌وه‌نده‌یان ده‌وام نه‌هینا. به‌م جوړه، که له‌سالی ٤٨ ی پیش زاین، روومیه‌کان به‌سهر کرده‌یی «س‌زار» هی‌رشیان برده سهر ته‌سکه‌نده‌رییه و شکستیکی زو‌ریان به ژیانی زانستی ته‌م شاره‌ گه‌یاند. ته‌گهر چی له‌زه‌مانی پاشایه‌تی روومیه‌کان دیسان ته‌و شاره، پیش‌که‌وته‌وه و گرینگیه‌کی تاییه‌تی په‌یدا کرد، به‌لام‌ ته‌م پیش‌که‌وته‌ته، بو‌ ماوه‌یه‌کی که‌م بوه؛ چونکه له‌ناو خه‌لکه که‌ی‌دا، شه‌رو داواو نا‌کوکی ئایینی به‌دی‌هات و سهره‌ رای به‌رگری بی‌رحمانه و بی‌ به‌زه‌یی ئیمپراتوره‌کانی رووم، روژ ده‌گه‌ل روژ، نا‌کوکی پتر ده‌بوو، تا ته‌و زه‌مانه که ئایینی مه‌سیح بوو به ئایینی ره‌سمی ولاته‌که؛ ته‌و کاته «تئودور» بریاری دا، که ته‌واوی په‌رستشگا‌کان و په‌یکره‌کانی خودایان و کتیب‌خانه‌کانی بوت په‌رسته‌کان^١ ده‌گه‌ل خاك ته‌خت کران^٢.

(١) کتیب‌خانه‌ی به‌ناوبانگی ته‌سکه‌نده‌رییه، به‌ده‌ستی خه‌لکیکی که ته‌وان شه‌ریک‌دانهر بو خوداو، بو‌ته‌رست ته‌زانن دامه‌زرا.

(٢) می‌زوی شارستانی‌تی ئیسلام و عهره‌ب، چایی چواره‌م، لاپه‌ره‌کانی ٣٦٣ و ٣٦٥ (به‌کورتی).

میژولکھی کتیبخانہی ئەسکەندرییە

شاری ئەسکەندرییە، کە ئیستا لەشارە بەناو بانگەکانی میسرە، بەھوی ئەسکەندەری روومی، چوار سەتە بەر لە دایک بوونی مەسیح، دروستکراوە؛ وەیا بناغەیی دارژاوە وھەر لەبەر ئەمە، ناوی ئەسکەندەرییەیی بەسەر دا براوە.

جی نشینەکانی ئەسکەندەر، کە پێیان دەکوتن (بطالسیە) لەو شارەدا، مووزەو کتیبخانەو لە راستی دا، ئاگادیمی واتە: فەرھەنگستانیان دامەزراند، کە بەچەشنی ناوچە یەکی زانستی گەورە، بەدی ھات. زۆربەیی زاناکانی ئەسکەندەرییە، دەگەڵ زانا گەورەکانی یونان، بەرانبەری دەکەن و لە بەناو بانگەکانی زانستی دنیان.

ناوچەیی زانستی ئەسکەندەرییە، لەسەتەیی دووھەو سیھەمی بەر لە زاین دەس پیکرا و تاسەتەیی چوارەمی دواي زاین درێژەیی بوو.

میسر بە تیکرای، لە دەورەیی ئەسکەندەر و جی نشینەکانی ئەودا، لەژێر دەسەلاتی سیاسی یونان دا بوو؛ لە دواي، کە شارستانی و پیشکەوتی یونان سەرھولێژ ھاتەخوار، لە نیوان رووم، کە پاتمختەکەیی «روم»ی ئیستا لەئیتالیا دا، دەگەڵ یونان شەر دەستی پیکرد و رووم بەسەر یونان دا زال بوو. میسر و ئەسکەندەرییەش کەوتەژێر دەسەلاتی سیاسی رووم. دەولەتی رووم، نزیکەیی چوار سەتە دواي لە دایک بوونی عیسا، بەشکرا بەروومی لای رۆژ ھەلات، کە پاتمختەکەیی قسطنطنیە، ئەستانبولی، ئیستایە، وەرروومی رۆژ ئاوا، کە مەرکەزەکەیی، رۆم لە ئیتالیا یە.

روومی رۆژ ھەلات، رووی کردە مەسیحییەت و مەسیحییەتیش ھەم لەسەر شارستانی یونان و ھەم لەسەر شارستانی رووم، شوینەواری خرای بەدی ھینا و

سه ته کانی ناوهراستی روژ ئاوايي، دهوړه ی سهره و لږی وئالوژی زانستو
 فرههنگی روژ ئاوايي په کانه. نژیکه ی ټهوکاته (لټ کرانی رووم، بهروژ هه لټو
 روژ ئاوا) دهس پی دهکا.

دواي ټهوه رووم رووی کرده مهسیحیت، سیبهری ټهم ټایینه، که دهرس
 کوتنی زانسته کان و فلهسه فهی به پیچه وانهی بنه رته ی ټایینی مهسیح ټه زانی و
 زانا کان و فلهسه فمزانه کانی به کافرو ری گومکراو و ریگه گومکهر داده نا، قورسایي
 هاویشته سهر ناوچه ی زانستی ټهسکه ندریه و تالان کرانه کان و ئاگردانه کانی
 نوبه به نوبه ی ټهم کتیخانه، دووباره دواي هیژشی سهزار (له ٤٨ ی زایینی)،
 دهستی پی کراوه.

قسطنطینی ی په کهم، هوهل ټیمپراتوریکه که ټایینی مهسیحی قبول کرد.
 ژوستی نین لهجی نشینه کانی قسطنطین، لهسه ته ی شه شه می زایینی دا،
 بهچه شنی ره می ناوچه ی زانستی ټاتنی به ستو بهر له مهش، له سه ته ی
 چواره م دا، ناوچه ی زانستی ټهسکه ندریه، به سترابوو، یا تهواو بی هیژ کرابوو.
 به سترانی ناوچه ی زانستی ټاتن، له سالی ٥٢٩ ی زایینی به دی هات، یانی چلو
 په کسال پیش. له دایک بوونی به ری کراوی گه وړه ی خودا، حه زره تی موحه ممد
 (ص) و هه شتاو په کسال بهر له به پیغه مبه ری گه یشتی ټهوان، و نه وه دو چوار
 سال بهر له کوچ کردنو سته و پینج سال پیش وه فاتی ټهوان و سته و.
 بیست سال و هیندیک بهر له گیرانی ټهسکه ندریه به دهستی موسولمانان.

شهره قسه ی مهسیحیت، دژی ټیسلام

له تهواوی ټه مانه ی وتمان، روون بووه که ټهم کتیخانه، بوتپهرستان
 دروستیان کردو مهسیحیان له ناویان برد. به لام دواي شهره کانی سه لیبی له نیوان
 مهسیحیان و موسولمانان، که نژیکه ی دوو سته سال دريژهی خایاند (سه ته ی
 پینجهم و شه شه می کوچی)، مهسیحیه کان له لایه که ده گهل شارستانی و
 فرههنگی ټیسلامی بوونه ئاشنا و ټهم شارستانی ته ټهوانی روون کرده وه و له
 لایه کی دیکه وه، دواي تی شکانی به تهواوه تی له موسولمانان، کینه و رقی
 موسولمانه کانیان، توند وپته و، له دلی خویان گرتو که وخته شهره قسه وه.
 ټهوه ندهیان دژی ټیسلامو قورئان و به ریکراوی گه وړه ی خواو موسولمانان

قسهههلهستو بلاو کردهوه، کههوی شهرمهزاری پیاوه روژشنبیرهکانی مهسیحیه، له سهتهی تازهدا، و ئهیینین که، بو تی ههلهینهوهی خراپهی رابردوو، (تکای لی بردن، له پیشگای مُحَمَّدو قورئان) ^١ ئهنووسن. چاوو راوی کتیب سووتاندنه کان بهدهستی موسولمانان، له رادهی ئهم چاوو راوانهیه، که رهنگه هیندیک له موسولمانانیش له سهتهی ههوتهم بهدواوه، بهبی ئهوهی تی فکرن که ئهم چپروکه، بهیتو باویکی بی پایهو بی رهسه نهو له گیرانهوهی ئهو، خو پاریزن؛ یا لانی کهم ههر وهک پیویستی «ری و شوینی باسگیرانهوهیه» بهچهشنی «وابلاو بوتهوه» یا «وا ئهلین» یا «وا ئهگیرانهوه» له کتیبهکانی خویان دا بگیری نهوه. وا وی دهچی، بهچهشنی باسیکی روون کراوهوه، له کتیبهکانی خویان دا نووسیویانه. بی خه بهر لهوهی که دروستکهر و بهدی هینهری ئهم بهیتو باوانه، مهسیحی یهکانی سهلیبی و مه بهستیان بهد ناو کردنی ئیسلامهوه له سهتهی دوایین دا، که ئیستعمار و داگیر کهران، وهتین هینانی ههستی کومه لایهتی گه لهکانی ئیسلامیان، دژی ئیسلام و موسولمانانی سهرهتای ئیسلام، کردوته ههوه لاین کاری پیویستی خویان، هی وهک پور داود، ئهم چپروکه خه یالیهی به چهشنی بهسهر هاتیکی میژویی پیک هیناو، به باسگیرانهوه کان وهک باسگیری وهی عبداللطیف پهرو بال دا و وهک چپروکیکی راسته قینهی میژویی، ئاویتهی میشکی قوتاییان و خویندکارانی زانستگای کرد.

(١) کتیبیک ههر بهم ناوه «جان دیون پورت» نووسیویه، که بههوی ئاغای حاج سهید غلام رهزا سهعیدی به فارسی وهرگیر دراوه. جان دیون پورت لهو کتیبدا، لاپهره ی ٢٢ مه بهستی کتیب سووتانی ئهسکه ندهرییهی باس کردوه، و بهتوندی وه دروی خستوتهوه.

وتهی ابن العبری

تائیره، وتهی عبداللطیف مان گیراوهو لیک مان داوه، ئیستا دەس ئەکەین بە
لی کۆلێنەوهی وتهی ابوالفرج ابن العبری.

ئەو پیاو، دوکتورێکی جوولەکەیه، کە لە ساڵی ٦٢٣ی کۆچی دا، لە ملیطە
(تورکیه) لە دایک بوو. باوکی دەستی لە ئایینی موسا، بەرداو بوو بە مەسیحی.
ابوالفرج سەرەتای دەرس خۆیندنی خوێ، لە قیڕ بوونی مە بەستە بنەرەتیه کانی
ئایینی مەسیح را، دەس پێ کردووە. ئەو لە زمانەکانی سێریانی و عەرەبی بە تهواوی
شارەزا بوو. میژوێکی بەربلاو و بەرینی، بەزمانی سێریانی نووسیوه و لە کتێبه کانی
سێریانی و عەرەبی و یونانی، یار مەتی وەر گرتووە. لەم کتێبه دا، باسیک لە کتیب
سووتانی ئەسکەندەرییه نەکراوه، و کورتکراوه یەک لەم کتێبه ی بەعەرەبی، بە
ناوی «مختصرالدول» نووسی کە ئەلین هەموو جزمەکانی ئەو کتێبه، کەمایەسی
هەیه و ناتەواوه؛ سەیر ئەمەیه، کە هەر چەند ئەلین مختصر الدول، کورتکراوه ی
ئەو کتێبه بەربلاو بەزمانی سێریانی یه، کەچی لە مختصر الدول دا، مەبەستی وا
نووسراوه، کە لە ئەسلی کتێبه بەربلاو سێریانی یه کەدا نیه و یه کیک لەوانه،
داستانی کتیب سووتانی ئەسکەندەرییه بەدەستی موسولمانانه.

کتیبی مختصرالدول، پیاویک بەناوی دوکتور «پوکوک» کە پروفیسوری کالجی
اکسفورد بوو و لەو کەسانە یه، کە دەستی لە بڵاو کردنەوه ی دەلەسمو درۆ، دژی
موسولمانان دا هەیه؛ نووسیویه و بڵاوی کردۆتەوه و بە زمانی لاتین وەری
گیراوه تەوه.

لە وەختەوه و بەهۆی ئەم کتێبه و ئەم کابرایه، چاوو راوی کتیب سووتاندنی

موسولمانان له ئهسكهندهرييه، به ئوروپادا بـلاو بووه (ههلبهت بـلاو بوونه وهى ئهم ئهفسانه له ئوروپا دا، بههوى ئهم كتيبه بهدى هات، بهلام ئهسلـى چيروكه كه، كه له پيشدا له كتيبي عبداللطيف كه ليكولـينه وه مان لهسهر كردو «اخبار الحكماء قفطى» كه له ممو دوا، باسى لى ئه كه ين و لى ده كولينه وه، نووسرا بوو) ههتاكو لهم سه ته دوايانهدا، بههوى لى كوله ره وه كانى ئوروپايى وهك: گيبون و كريل و گوستاو لوبون و هى ديكه، ئهم بهيت و باوه، وه دروخراوه^١.

داستانى كتيب سووتان له كتيبي مختصرالذول دا بهم چهشنه هاتوه: «لهو زه مانهدا، يحيى نحوى - كه به زمانى ئيمه به «غرم طيقوس» يانى نحوى ناو ئه برا - له ناو عه ره بان دا، به پلهى به رزى به ناوبانگى گه شت بوو. ناوبراو، روئيشتووى ئهسكهندهرييه بوه و له بارى ئاينه وه، مهسيحى و له دهستهى يه عقوبى بوه. بهتاييهت برؤاى ساوه رى (٢) بهچاك ده زانى.

ئهو پياوه له ئاخردا، دهستى له ئاينى مهسيح هه لگرت و ئه گهرچى تهواوى زانايانى مهسيحى ميسر، له دهورى ئهو كو بوونه وه، و بهسه رى داهاتن و رينموو نيان كرد، قبولى نه كرد. كاتى كه زاناكان لى ناھوميد بوون، ئهويان لهو پايه و پلانهى كه پىيان دابوو، هيناخوار وه و تا ماوه يهك بهو حاله ماوه و زيندوو بوو، ههتا عه مرى عاس - فه رمانده رى موسولمانان له گرتنى ميسردا - هاته ميسر. روژيك يه حيا هاته لاي عه مرى عاس. عه مر، له پايهى زانست و گه وره يى ئهو تى گه يشتو زورى ريزلى گرت.

زاناي ناوبراو، دهستى كرد به چهشنه و تاريكى حه كي مانه و تى گه يشتوانه، كه عه ره به كان شتى وايان هه ر نه ييست بوو. ئهو وتانه، يه كجار زور سه رنجى عه مرى بو لاي خوى راكيشاو ئوگرى ئهو بوو. بههوى ئه وه، عه مر مروقيكى خاوه ن هوش و تى گه يشتووو بير كه ره وه بوو؛ وت و ويژ كردن ده گه ل ئهو پياوهى به باش زانى و هه يچ كات له خوى دوورى نده خسته وه.

روژيك يه حيا به عه مرى عاسى وت: هه رچى له ئهسكهندهرييه دايه، له ژير دهسه لاتى تو دايه. دياره ئه وهى بو ئيوه فايدهى هه يه من كارى كم پى نيه؛ بهلام

(١) ئهم بهشه، له كتيبىلكهى «كتيبخانهى ئهسكهندهرييه» نووسراوى شبلـى نعمان، لاپه ره كانى

هيندى شت كه زور بو ئيؤه پيويست نيه، تكا ئه كه م بيان دهن به ئيمه، چونكه ئيمه زياترمان پيويسته. عهر پرسى ئه و شتانه چين؟ له وه لاما وتى: كتيبي حيكمت و فلهسهفن، كه له كتيبخانهى دهوله تى دا، كوكرانهوه. عهر وتى: من لهوبارهوه، ئه بى له خهليفه (عومهر) دهستور وهر بگرم، دهن له خومهوه، ناتوانم كاريك بكهم. بهم چهشنه، ئه و مه بهستهى به خهليفه راگهياندو داواى دهربرينى برواى كرد، خهليفه له وه لام دا، نووسى: ئه گهر ئه م كتيبانه ده گهل قورئان يهك ده گرنهوه، هيچ پيويستمان نين و ئه گهر به پيچه وانهى قورئانن، تهواوى ئه وانه له ناو بهره.

دواى گهيشتنى ئه م ولامه، عهر دهستى كرد به خاپوور كردنى كتيبخانهوه، ئه مرى كرد تهواوى ئه م كتيبانه له نيوان حه مامه كانى ئه سكه ندهريه دا بهش كران و بهم هويه، له ماوهى شەش مانگ دا، تهواوى كتيبه كانيان سووتاندو له ناو بردو ئه وهى بهدى هاتوه، به بى سهر سوورمان قبوولى بكه^۱.

ره خه:

به داخه وه، به م تكا وى سپيژدانهى جه نايى ابو الفرج (ئه گهر ئه م به سه ر هاتهى، بوخوى پيكيه وه نايى) وه يا، تكاو ره جاى جه نايى پروفيسور پوكوك، ئه م چيروكه، نه به سه ر سوورمانه وه و نه به بى سهر سوورمان، شياوى بروا و باوهر پى كردن نيه. جگه له وه، له ليكولينه وهى وتهى عبداللطيف دا، وتمان باسيكى ميژويى كه بى به لگه بى و له و سهر چاوهى كه باسه كهى لى وهر گيراوه، ناويك نه برايت، به هيچ چه شنيك جيگاي بروا، نيه. به تايهت كه له دواى شەش سهت سال ئه م نه قله بى به لگه و بى سهر چاوهيه، دا به م زرى و بهر له مه هيچ كه سيك چ به به لگه وه و چ بى به لگه قسهى لى نه كرديت؛ جگه له مهش وتمان كه برواى زاناكانى لى كو له ره وه، ئه م مه بهستهيان روون كر دوته وه، كه ههر له به ره تا، كاتى كه موسولمانان ئه سكه ندهريه يان گرت، له كتيبخانه كه شتيك نه ما بوو. باسى كتيب سووتان له ناوه روكه وه، دروستكراو ده له سه بوه. به لگه و نيشاندهرى ديكه شمان دژى ئه م باسه هيه.

یه کهم - یحییٰ نحوی فیلسوفی به‌ناو بانگیان کردوته قاره‌مانی ئەم داستانە، له حالی‌کا به‌گوێزە ی بە‌لگه‌ی لیکۆلینه‌وه کانی ئەم دوا‌ییانه، ناوبراو سەت‌سال بەر له‌گیرانی ئەسکه‌نده‌ریه، مردووه به‌یه‌ک گه‌یشتی ئەو و عه‌مری عاس ئەفسانه‌یه^۱.

سەمه‌ریه‌وه هو‌ی واق‌مانه، که ش‌بلی نعمان هه‌رچ‌ه‌ند ئەنوو‌سی که نحوی له‌و حه‌وت پیاوه زانایانه‌یه، که له‌بهر زو‌لمو زو‌ری ژو‌ستی نین له‌ روومه‌وه هاته ئێران‌و، خو‌سره‌و ئەنه‌و شیروان چاوه‌ د‌یری و په‌ز‌یایی لی‌کردن، که‌چی بروای به‌وش هه‌یه، که یه‌حیاو عه‌مری عاس، له‌ ئەسکه‌نده‌ریه، یه‌کت‌ریان چاو پی‌که‌وتوه. ئیتر ناروانیته ئەمه که له‌سه‌فه‌ری ئەو حه‌وت که‌سه زانایه بو‌ ئێران، تاکاتی گیرانی ئەسکه‌نده‌ریه، زیاتر له‌ سەت و بیست‌سال ماوه‌ی هه‌یه‌و ناگو‌نجی یه‌حیا - که سەت و بیست‌سال بەر له‌گیرانی ئەسکه‌نده‌ریه، حیکمه‌ت زانیکی گه‌وره‌و به‌ناویانگ بوه - کاتی گیرانی ئەسکه‌نده‌ریه‌ش، هاو ده‌می عه‌مری عاس بوو بی‌تو به‌ ژیا‌نی خو‌ی در‌یژه‌ بدات.

جا له‌بهر ئەوه ئەو نه‌قلانه‌ی که به‌یه‌ک گه‌یشتی یه‌حیاو عه‌مر ده‌گیرنه‌وه، گه‌رچی ناویکیان له‌ کتیب‌خانه نه‌بردوه، بی‌ بن‌چینه‌و بی‌ پایه‌ن.

چیروکی به‌یه‌ک گه‌یشتی یه‌حیاو عه‌مر، به‌وته‌ی **ابوالفرج**، وه‌ک ده‌له‌سه‌ی ده‌رس وتی **أرسطو**. له‌ ئەسکه‌نده‌ریه ئەچی، که **عبداللطیف** درو‌ستی کردوه. درو‌ست‌که‌ره‌کانی ئەم چیرو‌که‌و ئەوانه‌ی گ‌یراویانه‌ته‌وه، به‌ر جه‌وه‌ندی ئەوه‌یان نه‌کردوه بزانی چیرو‌که که‌یان ده‌گه‌ل می‌ژو، یه‌ک ده‌گرنه‌وه، یان نا.

(۱) سه‌یر ئەمه‌یه، که ئاغای (دوکتور ذبیح‌الله صفا) هه‌رچ‌ه‌ند له‌ لاپه‌ره‌ی ۶ی (می‌ژو زانسته‌کانی عه‌ق‌لی له‌ ئیسلام‌دا) ئە‌ل‌ی یه‌حیا نحوی، له‌ پیاوه‌ گه‌وره‌کانی مه‌دره‌سه‌ی ئەسکه‌نده‌ریه، له‌ ئاخ‌ری سه‌ته‌ی پ‌ین‌جه‌م و نیوه‌ی هه‌وه‌لی سه‌ته‌ی شه‌شم (نزیکه‌ی سەت‌سال به‌ر له‌ کو‌چی پ‌ن‌غه‌مه‌یر) بوه و له‌ لاپه‌ره‌ی ۱۸ی ئەو کتیب‌ده، به‌ ئاشک‌را، راده‌گه‌یه‌نی‌و ئە‌ل‌ی: «تاگیرانی میسر به‌ده‌ستی عه‌مری عاس، (۶۴۱ زایینی) یه‌حیا نحوی زیندو بوو؛ به‌لام به‌م جو‌ره که له‌باری وته‌ی می‌ژو ده‌ر ئەکه‌وی، ئەم کاب‌رایه له‌پیاوه‌کانی ئاخ‌رو ئوخ‌ری سه‌ته‌ی پ‌ین‌جه‌م و نیوه‌ی هه‌وه‌لی سه‌ته‌ی شه‌شمی زایینی‌یه و زیندو و مانه‌وه‌ی ئەو له‌ ئاخ‌رو ئوخ‌ری سه‌ته‌ی پ‌ین‌جه‌م و ناوه‌راستی سه‌ته‌ی حه‌وته‌م، به‌ته‌واوی دو‌وره له‌ عاده‌تو عه‌قل‌ د‌یاره. له‌ عه‌ینی حال‌دا، کو‌رت‌می ئەو داستان‌ه‌ی که قاره‌مانه‌کانی، یه‌حیا‌ی نحوی و عه‌مری عاس‌ن، به‌ناوی ده‌لیل و به‌لگه‌ بو‌ کتیب‌ سو‌وتانی ئەسکه‌نده‌ریه ه‌ینا‌وته‌وه.

دووهمه - لمانوه روکی چيروکه کېدا، ئهلی که دواي ئهوه خهليفه بریاری دا کتیبخانه لمانوچی، عمر کتیبه کانی له نیوان همامه کان دا بهش کردو ماوهی شش مانگ کتیب کرانه خوراکی ئاگری همامه کانی ئهسکه ندریه. هر بهوره، که ئهسکه ندریه لهو کاتدا، گهوره ترین شاری میسرو گهوره ترین شاری دنیای ئهوه وهخته بوه و عمر بو خوی له راگه یاندنه کهی دا، بو خهليفه باس ده کاو ئه نووسی:

«لهم شاردا، چوار هزار همام، چوار هزار خانوو بهرهی گهوره، چل هزار جووله کهی سمرانه دهر، چوار سمت دیمه نگاو گهر دشگای دهوله تی، دوازه هزار سهوزی فروش که سهوزی تازه یان ده فروشته هبوه».

ئهیی وا لهیمر چاو بگرین که له ماوهی شش مانگدا، چوار هزار همام بهو کتیبانه گهرم کراون. یانی کتیب ئهوه نده زوړ بوه، که ئه گهر بیان ویستایه تاقه همامیک بهو کتیبانه گهرم بکمن بو نزیکه ی هوسمت هزار روژ، یانی بو نزیکه ی دوو هزار سالی ئهوه همامه بهس بوو. سهیر تر ئه مهیه، به گویره ی ئهوه ی له ناوهروکی راگه یاندنه کهی ابوالفرج دا هاتوه، تهواوی ئهوه کتیبانه له باسی حکمت و فلسفه دا بوون نه که مه بهستیکی تر.

ئېستهوا چاکه که میک بیر بکهینهوه: ئایا له سهره تاي بهدی هاتنی شارستانیته یهوه هدا ته مرو؟ که چند ستهیه چاپ دروست کراوه به شیوهیه کی سهر سوور هیئر چاپه مدنی ئه داته دهرهوه - ئهوه نده کتیبی حکمت و فلسفه که بهرگه ی ئاگری چوار هزار همام له ماوهی شش مانگ دا، بگریته بوه؟.

دېسان وا باشه بیر بکهینهوه: ئهه کتیبخانهیه، چیهای جیگه دا گرتیت؟! کتیبه کان ناکری به چه شنی کای کا دین رزانه سهر یه که؛ به لکه به شیوه ی ریک و پیک له رفحدا، هه لچندراون تا خه لک که لکیان لی وهر گرن، ئه مهش بزاین کشیشیکی مه سیحی له سته ی چواره می دواي زاینی دا، که له لایهن ئیمپراتوره وه، ده ستووری پی دراوو تا کتیبخانه که لمانو بهری بهم جوړه راده گه یه نی که: «من تهواوی قهف سه کانی ئه ویم لهو کاتدا، له کتیب به تال و حه تال دیت»^١ تاقه هوډه وه واقیکی که ئاغای عبداللطیف لهو جیگایه ی دیتوه هیچ که ئهوه

کټیځانه یی تی دا جیگا نایټهوه، بگره جیگه شارټیکیش بو کټیځانه یه کی ئاوا کهم بوه.

ئیمرو کټیځانه یی زور گهوره، به هو ی پشکهوتنی سهنه تی چاپو له دهس هاتنو دهس رویشتی بهر بلاو، که بهر له مه له میژوی به شهر دا، نه بوه، له دنیا دا به تایبیت له ئه مریکاو شور هو ی دا هدی هه. هه بهو جوړه که شاره زور گهوره کان، که له میژوی ژپانی ئینسان دا نه بوون، له دنیای ئه مرو دا هه.

من بروا ناکه م ئیستاش کټیځانه یه که هه بی، که کټیځانه یه کی ئه هو ی بو گهرم کردنی هه مامه کانی شارټیک که ئه م کټیځانه، له وی دابی باشار بکات.

ئهمانه هه مووی به لگه ن بو ئه هو ی ئه م داستانه، خه یالی خاوو ئه فسانه یه و ته نیا له دنیای ئه فسانه دا، یه که نموونه ی هه یه و ئه ویش ئه مه یه ئه گیر نه وه ئه لئین: کابرایه که له تاریفی شاری هرات دا - که دهیگوت زه مانیک یه کجار گه و ره و پر هه شیمه ت بوه - چاو و راویکی زوری کردو کار گه یشته ئه و جیگایه که کوتی: «... ئه و کاته له هرات دا، بیستو یه که هه زار ئه محمد ناوی یه کچاوی که له

پاچه فروش بوه»!!!.

هه له وه ی را، که ته وای خه لکی شاری هرات، ناویان ئه محمد نه بوه و ته وای ئه وانه ی ناویان ئه محمد بوه، قیچو یه کچاو نه بوون و ته وای ئه محمد ناوی یه کچاوی ئه و شاره ش، که له پاچه فروش نه بوون، که وایه ئه گهر ژماره ی ئه محمد یه کچاوه کانی که له پاچه فروش گه یشتیته بیستو یه که هه زار که س؛ حیسابی که ن برونن ژماره ی چاو ساغه کان چه نده بوون؟!

ئه گهر ته وای زیندو و مردوی عالم خر کهینه وه، به و نه ناگا.

داستانی ابوالفرج یش، شتی که وه که چیرو کی ئه محمد ی یه کچاوی ناو براو. به وته ی شپلی نعمان، هه بهم هو یه وه یه، که نووسه رانی دايرة المعارف ی ئینگلیسی، چیرو کی ابوالفرج به گه پو گالته ئه زمیرن.

سی هه م - شپلی نعمان و هیندیک له لیکو له ره وه کانی روژ ئاوا و تو یانه: له و زه مان دا، کټیځانه کان له سه ر که ول نووسراون و به که لکی سووتان نه هاتوون ئه وه ی که کټیځان کرانه دهسته چیله ی ئاگر، کارو بیرکی بی هو ده یه.

شپلی نعمان له زمان کابرایه که به ناوی مسیوپیر، ته گیر یته وه که و توویه: «ئیمه برومان به مه یه که هه مامچی هه کانی ئه سه که نده ریه، تا ئه و جیگه یه که

شتیکیان بو سووتاندن دهست كهوتيت، هيچ كاتيك كتيبي له پيسته نووسراويان وهبر تاگر نه ئه‌دا. قسه له‌سهر ئه‌وه‌يه، كه به‌شي زوري كتيبه‌كاني ناوبراو، له كهول پيك هاتبوون^۱.

چوارهم - ئه‌گهر ئه‌و چه‌شنه كتيبخانه له ئه‌سكه‌ندمريه‌يه دا بوايه، بي‌گومان عه‌مرى عاس له‌و باسو خواسه‌دا، كه سه‌بارت به‌وشاره بو خه‌ليفه‌ي نووسيپوو له ميژوه كان‌دا نووسراوه و راگيراه، ناويكيشي له‌و كتيبخانه‌يه ئه‌برد. له راگه‌ياننده‌كه‌ي عه‌مر دا، باسي گهردشگا و جيگه رابواردنه كاني گشتي ده‌وله‌تي و سه‌وزي فروشه‌كاني شار كراوه، به‌لام باسيك له كتيبخانه نيه.

پينجه‌م - شاري ئه‌سكه‌ندمريه‌يه، دواي ئه‌وه كه‌وه دهست موسولمانان كه‌وت، قه‌راردادو برياري ئاشتي ده‌گه‌ل موسولمانه‌كان به‌ستو خه‌لكي ئه‌و شاره «اهل ذه» واته: په‌نانشيني موسولمانان، ناسران و ياساي په‌نانشيني بويان به‌ريوه‌برا؛ ياني گيان و مال و نامووس و هه‌تا په‌رستشگا و ئازادي به‌ريوه بردني نه‌ريته‌كاني ئاييني ئه‌وان ري‌زي لي‌گيراو حكومه‌تي ئيسلامي چاوه‌دي‌ري و پاريزگاري ئه‌وانه‌ي به ئه‌ركي سه‌رشاني خوي ئه‌زاني.

عه‌مر كوري عاس، له په‌يماننامه خوي دا ده‌گه‌ل خه‌لكي ميسر، به‌و چه‌شنه‌ي نووسي:

«ئمه‌ په‌يماني هي‌منايه‌تي‌يه، كه‌عه‌مر، به‌خه‌لكي ميسري ئه‌دات. گيان و خو‌ين و كه‌ل و په‌ل و هه‌شار گه‌و شته‌كاني ديكه‌ي ژيانيان پاريزراوه». به‌گو‌يره‌ي ئه‌وه‌ي **مُعْجَمُ الْبُلْدَان** گيراويه ته‌وه روون كراوه ته‌وه كه:

«زه‌وي خه‌لكي ميسر، كه‌ل و په‌ل و دارايي ئه‌و خه‌لكه هه‌مووي هي خو‌يانه‌و هيچ كه‌س مافي ده‌س بي‌گه‌ياندن و داگير كردني ئه‌وانه‌ي نيه»^۱.

به تيكرائي ئه‌زانين كه كرده‌وي موسولمانان سه‌بارت به‌و گه‌لانه‌ي له كتيبي ئاسماني په‌يره‌ويان كردوه (اهل كتاب)، هه‌ميشه به‌م جو‌ره يوه كه دواي سه‌ر كه‌وتن، ئه‌وانه‌ي به په‌نانشيني خوي داناوه مالياتي لي ساندوون و له به‌ران به‌ر ئه‌و مالياته، خوي به پاريزمري هي‌منايه‌تي گيان و مال و ئابروو و په‌رستشگاي ئه‌وانه زانيوه. له ئه‌سكه‌ندمريه‌يه‌ش به‌و چه‌شنه ره‌فتار كرا.

(۱) شبلي نعمان، كتيبخانه‌ي ئه‌سكه‌ندمريه‌يه، لا‌په‌ره‌ي ۵۳.

(۱) شبلي نعمان. كتيبخانه‌ي ئه‌سكه‌ندمريه‌يه، لا‌په‌ره‌ي ۵۶.

ئەگەر لە نەقلی ابوالفرجدا، بگوترایە کە موسولمانان کاتی گرتنی ئەسکەندەرییە، بەر لە بەسترانی پەیمانی ناشتی، سەبارەت بەمخەڵک ئەم چەشنە کارانەیان کردووە، لەو بارمەوە باسیکمان نەبوو؛ بەلام راگەیانندنە کە ی ابوالفرج ئەلی: ئەم کارە ساتە ماوەیەکی زۆر دواى گیرانی ئەسکەندەرییە، بەهۆی باسکردنی یەحیا نەحوی هاتوتەدی و، ئەوەی کە موسولمانان دواى بریاری ناشتی کاریکی ئاویان کردیی، پێچەوانەى کردەوێ ئەوانە.

شەشەم - تا ئەو رادهیى ئەمە لە ئىحوالى عەمرۆ عومەر شارەزاین، بروا ناکرێ کارەساتی ئاوا رووی داییت. بەلام عەمر، بو خۆی پیاویکی بە هوش و تیگەیشتوو سەربەخۆ بوە و ئەگەر بیرو بروایەکی تایبەتی بووایە، بەهەر چەشنێک بوایە، بەسەر عومەری دا، دادەسەپاند و دەى کرد.

میژووەکان ئەنوو سن کە عومەر، زۆر مەیلی بەگرتنی میسر نەبوو؛ عەمری عاس بروای خۆی بەسەر دا بری. وهك ئەلین، داخواری ئیجازەى کرد بەلام بەر لەو فەرمانی پێیگات هروژمی دەست پێ کرد. ئەگەر بەو چەشنەى چیرۆکە کە ئەلی، کە یەحیا نەحوی بیو هەو دەمو هاوالی عەمری عاسو، عەمر بەهۆی قامو عەقل و لی هاتوو یی خۆی، لە وتاری ئەو زانایە حەزى دەکردو فایدەى لی وەر دەگرت، عەمر لەنامەى خۆی دا بو عومەر، ئەى نووسی دۆستێکی ئاوا زانای هەیمو ئەو کتیبانەى بو ئەو پێویستەو ئەبێ کتیبخانە کە بمیڤیتەوه. ئەک بە داخواری ئیجازەیهکی سووک و هاسان قنایات بکات و دەگەڵکوو کاغەزى خەلیفەى پێ گەشت، بەبێ نووسینی نامەیهکی دیکە لە پێش چاوی دۆستی زانای خۆی، ئەو کتیبانە - کە دۆستە پایە بەرزە کەى لە گیانی خۆی خوشتر دەویستن - ئاوریان تی بەر بدات.

جگە لەمە، کردەوێ عەمر لە ئەسکەندەرییە، کردەوێ سەر کەوتوو یەکی وابو کە حەزى لە باشکردن و بەر هەم هیان و ئاوە دان کردنەوه، کردو؛ ئەک چەشنی مل هورێکی زالمو ستمکاری وهك قیتبە بن مسلم.

ویل دورانت ئەنوو سی:

«عەمر، بە دادگەری حکومەتی کرد. بەشیکی لە مالیاتە زەوێندە کەى، بو پاک کردنەوێ جوگە ئاوەکان و چاک کردنەوێ پردهکان و تازە کردنەوێ درگە ئاویک

(کانال) که لهزه‌مانی پیشوو، چه‌می نیلی تیکه‌ل دهریای سوور ده‌کرد^۱ تهرخان کردو کهشتیان توانیان له‌معدیترا نه وه‌برونه‌گه‌وره دهریای هند. ثم ریگا‌ئاوه. له‌سالی ۱۱۴ ی کوچی (۷۳۲ ی زایینی‌دا، ره‌لمو خیز پری کرده‌وه وله‌که‌لک کهوت وویل‌کرا^۲.

له‌مروقیکی که‌بیری کومه‌لایه‌تی‌ئو تائهم راده‌بوه، باوهر ناکری که‌کتیخانه یه‌ک‌ئاور تی‌بهر‌بدات.

وه، ئه‌مما عومهر، ههر چه‌ند پیاویکی به‌زاگون و تووره‌بوه، به‌لام هیچ‌که‌س له‌مو‌شیاری و تی‌بینی و، پاشه‌روژ له‌بهر چاو‌گرتنی‌ئودا، شک و گومانی‌نیه. عومهر بو‌ئهووی هه‌موو ئه‌رکیک ته‌نیا وه‌عوده‌ی خو‌ی نه‌گری و جگه‌له‌مه‌ش له‌بیرو بروای خه‌لکی دیکه‌یارمه‌تی وهر‌گری، له‌مه‌به‌سته‌گرینگه‌کان‌دا، به‌تایه‌ت سه‌بارت به‌کاروباری دهره‌وه‌ی حکومه‌ته‌که‌ی، راویژ‌گه‌ری پیک ده‌هیناو راویژه‌ری و ته‌گیرو رای‌ده‌کرد، که‌له‌کتیه‌میژویی یه‌کان‌دا، نووسراوه‌وه له‌نه‌ج‌البلاغه‌ش‌دا، دوو‌نموونه‌له‌راویژ‌کردنی‌عومهر، له‌جیگای خو‌ی، ئیشاره‌ی بی‌کراوه. له‌هیچ‌میژویک‌دا نه‌دیتراوه‌که‌عومهر، سه‌بارت به‌کتیخانه‌ی ئه‌سکه‌نده‌ریه‌شورای پیک‌هینای و ده‌گه‌ل که‌س راویژه‌ری کردییت. زور له‌وه‌دووره‌بی‌راو ته‌گیبهره‌لی کوتاییته‌سهر‌کاریکی‌ئاوا. جگه‌له‌مه‌ش ئه‌گهر عومهر بیرو بروای ئه‌مه‌بایه، که‌له‌سهر‌قورئان‌را، نیازمان به‌کتییکی دیکه‌نیه، ده‌بوو بروای به‌مه‌ش بوویایه، که‌سه‌ره‌رای مزگه‌وت، پیوستی‌مان به، مه‌عه‌دو په‌رستشگای دیکه‌نیه؛ ئه‌ی بوچی له‌قه‌رار‌داده‌کانی خو‌ی‌دا، کلیسا‌کان و که‌نیه‌کان و ئاگر‌که‌کان قبول‌ئه‌کا. به‌لکه‌ده‌وله‌تی ئیسلامی، په‌یمانده‌ری پارێزگاری له‌وانه‌ئەزانی که‌له‌بهرانه‌ری په‌نا‌نشینه‌کانی ئیسلام، ئه‌رکی‌سهر‌شانی به‌ریو به‌ریت؟.

حه‌وته‌م - گرتمان عه‌مری کوری‌عاس، ده‌ستوریکی ئاوا‌ی‌دابی؛ ئاخو‌باوهر به‌مه‌ئه‌کری، گه‌له‌کانی مه‌سیحی و جووله‌که‌ی ئه‌سکه‌نده‌ریه، به‌بی‌هیچ‌بهر‌به‌ره‌کانیه‌ک، ئه‌و کتیپانه، که‌ده‌سکه‌وتی فهره‌نگ و میژوی ئه‌وان بوو، وه‌ک عه‌مباری

(۱) من باش لی‌ی نازانم؛ له‌رواله‌تا ئه‌و شوینه‌ئاوه، ههر ئه‌و جیگایه‌یه‌که‌دیسان له‌مه‌سه‌تانه‌ی دوا‌ی‌دا، کراوه‌ت‌ه‌موو ئیستابه (کانالی سوئز) ناویانگی هه‌یه.

(۲) میژوی شارستانی، وهر‌گیراوه‌ی فارسی، جزمی ۱۱، لایه‌ری ۲۳۰.

ویشکهدار، به خه لکی دیکه بسپیرن و بیان سووتینن و هتتا به نهینیش ئه و کتیانه
 رانه گوین و نه یان شارنه وه؟!!!

وتهی قفطی

ئەمما نەقلی قفطی: وینەیی ئەم وتانەییە، کە ابوالفرج ئەیان گیریتەوه. تەواوی ئەم رەخنانەیی کە بەحق لە ابوالفرج ئەگیرێ، بو ئەویش جیی خویەتی. هەر وەك ابوالفرج لە کتیی میژوی خوێ، کە بەر بڵاوه و بەزمانی سریانێ نووسیویه، ئەم باسەیی نەنووسیوه، بەلام لە مختصر الدول دا، کە عمرەبیەو کورتکراوەیی هەمان کتیبە سریانەیی کەییە، داستانی کتیب سووتانی هیناوه تەوه. ئەوه جیگای سەر سوورمانە کە قفطیش لە کتیبک دا، کە سەبارەت بە میژوی میسر نووسیویه،^۱ باسیکی لەو چیرۆکە سەیرە نە نووسیوه. بەلام لە کتیی (اخبار العلماء باخبار الحکماء) کە میژوی فەلسەفە زانەکانە لە ژێر ئەحوالی یحیی نحوی، ئەم داستانەیی بەبی ناو بردنی هیچ بەلگەیکە باس کردوه. بەم هویە، لە نەقلی قفطیش دا، یحیی نحوی یەکیک لەو دوو قارەمانەیی بەدی هینەری ئەم باسەییەو، بەقسەیی خویان تەواوی ئەو کتیبانە کە سەبارەت بە حکمەت و فەلسەفە بوون، ئەوەندە زۆر بوون کە چوار هەزار حەمام یان لە ماوهی شەش مانگ دا، پێ گەرم کراوه.

قفطی ئەلی: کە یحیی نحوی لە پیشدا، «گەمیەیی لی خوریۆه» واتە کەشتی بەریۆه بردوه. لە تەمەنی چل و پینج سالی دا، ئەوین و هەوای دەرەس خویندن، لە سەری داوه و دواوە، بوته فەیلەسوف و هەم پزشک و هەم زانای نووسەر و هەم بە پلەیی قەشە گەری شاری ئەسکەندەریه گەشتوه.

(۱) جورجی زەیدان، میژوی شارستانی، جزی ۳، وەرگیراوهی فارسی لاپەرەیی ۶۴.

شك و گومانی میژو، سه‌بارت به یه‌حیا نه‌حوی

سه‌بارت به یه‌حیا نه‌حوی، چه‌شنه گومانیک له میژو دا هه‌یه. ئه‌وه‌ی که ئاشکرایه، پیاویکی فیلسوف و ئوسقوف، له ده‌وره‌ی بهر له ئیسلام دا بوه و هه‌ر ئه‌وه‌یه، که له رهد کردنه‌وه‌ی ابرقلس و اَرسطو دا، بو‌ به‌رایه‌ی و پاریزگاری له بنچینه‌و بنه‌ره‌ته‌کانی مه‌سیحیه‌ت، کتیی نووسیوه و بو‌علی له نامه‌ی به‌ناوبانگی خو‌ی دا بو‌ ابوریحان بیرونی، به‌ ناحه‌زی ناوی بردوه و پی‌ وایه که ئه‌و کابرایه، نه‌ک له رووی بیروب‌روا، به‌لکه بو‌ هه‌لخه له‌تاندنی زو‌ر به‌ی خه‌لکی مه‌سیحی، ئه‌و کتیبانه‌ی نووسیوه.

له لایه‌کی دیکه‌وه، ابن‌الندیم، له کتیی الفهرست دا، ناوی یه‌حیای بردوه که ده‌گه‌ل عومه‌ر و عه‌مری عاس‌یه‌کتریان چاو پی‌ که‌وتوه: به‌بی ئه‌وه‌ی باسیکی له کتیبخانه‌ی ئه‌سکه‌نده‌ریه کردی‌ت. له کتیی باوه‌ر پی‌ کراوی «صوان الحکمة» ابوسلیمان منطقی ئه‌نووسی: ئه‌و له زه‌مانی عثمان و معاویه دا، دیتراوه. که وابوو، یان نه‌قلی ابن‌الندیم و ابوسلیمان منطقی دروست نیه، یان ئه‌و که‌سه‌ی که له‌زه‌مانی عه‌مری عاس و معاویه‌دا بوه، یه‌حیا ناویکی دیکه بوه، به‌بی ئه‌وه‌ی پیاویکی سه‌ره‌ناسی و بووبی‌ت که شه‌رح و دریزه‌وتاری له‌سه‌ر کتیه‌کانی اَرسطو نووسی‌ت و قه‌شه‌ی شاری ئه‌سکه‌نده‌ریه بی‌ت.

دوو‌رنه ئه‌و که‌سانه‌ی چیروکی کتیبخانه‌ی ئه‌سکه‌نده‌ریه‌یان دروست کردوه، له‌و یه‌حیا ناوه‌ی که له‌وتاری ابن‌الندیم و ابوسلیمان منطقی دا ناوبراوه، که‌لکیان وه‌رگرتی‌و داستانه‌که‌یان پیک هینابی، به‌بی ئه‌وه‌ی بروانن که ره‌نگه دوو‌کس به‌و ناوه بووبن. بگه‌ره یه‌کیک به‌وناوه، له زه‌مانی عه‌مری عاس و عوسمان و معاویه. دا بوه، که ناکری هه‌ر هه‌مان ئوسقوفی فیلسوفی به‌ناوبانگی ئه‌سکه‌نده‌ریه بووبی‌ت.

به هه‌ر حال ئه‌وه ئاشکرایه، که یه‌حیا نه‌حوی ئه‌سکه‌نده‌رانی، فیلسوف و پزشک و شیکه‌ره‌وه‌ی کتیی ارسطو و قه‌شه‌ی به‌ناوبانگی ئه‌سکه‌نده‌ریه، زه‌مانی عه‌مری عاس و معاویه‌ی نه‌دیوه.

وتهی حاج خلیفه

ئەمما حاج خەلیفە: ئەم پیاو، لە سەتەکانی دوایین، یانی سەتە یازدەهەمی کوچی دا ژیاو. ناوبراو، کتییاس و پێرست نووسە، نەك میژو نووس. کتیی بەناوبانگی ئەو «کشف الظنون»ە، کە فەرست واتە پێرستی کتییانەو لە هونەری نەوعی خوی دا بایەخدارە. جوملەو کورتە و تەیه کی کە لەو ئەگێرنەو، دوو بەشە، بەشی هەوێیان ئەمەیه کە:

«عەرەب لە سەرەتای ئیسلام دا، ئەو زانستانە ی کە سەرنجی پێ ئەدا، سی بەش بوون: یە کەتی خوا، دەستوورە ئایینی یە کان و سی هەم پزشکی، کە بەر لەمەش شتیکیان لی دەزانی و جگە لەو، پیوستی شیان پێ بوو. بەلام خویان لە دەرەتە ی زانستەکانی دیکە، نەدا، چونکە نەیان دەویست بەر لەمە ی بناغە ی ئیسلام قایم بی، زانستەکانی ییگانه لە ناو خەلک دا، پەرە بگری.

وتهی حاج خەلیفە تائیرە، و تەیه کی دروستە؛ ئیمە لە کتیی (خزمەتەکانی لەبەرانبەر یە کی ئیسلام و ئێران)، بەشی خزمەتەکانی ئێران بە ئیسلام دا، سەرەتاو چلۆنیتی پیشکەوت و سەر کەوتنی زانستەکان مان لە ئیسلام دا شی کردۆتەو، زانستەکانی ئیسلامی لە خویندەو، شەریعت و ری زمان را دەستی پێ کرد. لە هەوێ لەو سەرنج بە زانستەکانی فەلسەفە یاطبیعی یا ریاضی نەدا، و رده و رده، بەو زانستانە سەرنج درا.

بەشی دوو هەمی و تهی حاج خەلیفە ئەمەیه: «حەتتا ئەلین کە عەرەب، کاتی گرتنی شارەکان، هەر کتییکی کەو دەستی کەوتبایە ئە ی سووتاند». ئەیین کە حاجی خەلیفەش - هەرچەند کە میژو نووس نیە - نوکتە یە کی کە

کارزانی نهقل و وته، گيره وه، له کاری خوڤان دا له بهر چاوی ته گرن، چاوه دیری لی کردوه. نهی وتوه، که عهره ب کاتی گرتی شاره کان، کتیان ته سووتین؛ که بیته بروا دهر برینی خووی، دان بهوهی خه لک وتووایانه، ته لی؛ «وا ته لین.....».

شک له مه دانیه، که له زه مانای حاج خه لیفه که سه تهی یازده هم به، قسه یه کی ئاوا کراوه. چوار سه ته به، که هم قسه تهوترا و خود به خود سه ته به سه ته، زیاتر ته که وته سه ر زمانان. وه ک ته مه وایه، که ئیمه ئیستا بلین؛ وا ته لین..... و زوریش تهوتری که موسولمانانی سه ره تای ئیسلام، له هه ر جیگه یه ک کتیپکیان دهس که وتبایه، ته یان سووتاند. ته گه ر ئیمرو ئیمه قسه یه کی وا بکه ین درومان نه کردوه؛ چونکه بیستمان و دیتمان له زه مانای عبداللطیف و ابوالفرج و قفطی را، قسه یه کی وا دهس پی کراو، دوا یه ش در یژه ی پی درا.

که وابوو حاج خه لیفه جگه له مهی وه عبداللطیف و تهوانی تر، مه ره ک و به لگه یه کی ناو نه بر دوه، شتیکی تازه ی نه وتوه، تهوهی له زه مانای تهودا، که وته ته سه ر زمانان، بهوشه ی فعل مجهول عه ره یی (ویروی) واته: وا ته لین و به نیشانه ی باوه ر پی نه کردن هیناویه ته سه ر کاغز.

مقریزی

دوا ی عبداللطیف، تاقمیکی تر عهینی وتهی تهویان له کتیپه کانی خوڤان دا هیناویه ته سه ر کاغز و چون ئاشکرایه سه ر چاوه ی نه قل که ته چیه ته سه ر عبداللطیف، شیاوی باس لی کردن و لیکولینه وه نیه.

بو نمونه مقریزی، کتیپکی سه به رت به میژوی میسر نووسیوه، که به «خطط مقریزی» ناوبانگی رویشته. ناوبراو لهو جیگه یه، که وه ک میژو نووسی ک باسی گیرانی ته سه که نده ریه ی نووسیوه، ناویکی له کتیپ سووتان نه بر دوه، به لام لهو جیگایه که ته گاته تاریفی «عمودالساوی» که عبداللطیف هه ر وه ک تهو، وتهی به ناوبانگی خووی له ژیر تاریفی تهو جیگایه دا کوتوه، عهینی وتهی عبداللطیف وشه به وشه، دووپاته ته کاته وه؛ ته مه بو خووی نیشان ئهدا، که مقریزی پچو کترین بروایه کی بهم نه قل نه بهو، دهنا به لانی که مه وه، ده گه ل باسی گیرانی ته سه که نده ریه، تهی نووسی، یان وشه ی «ویذکر» یانی (وا ته لین) ی، له

وتاره‌کەى دەر دەخستو نەى دە نووسى.

ابن خلدون و کتیب سووتانى ئیران

ئىستا نو بهى ئەمەیه که لیکولینەوهى وتەى ابن خلدون، که سەبارەت بە کتیب سووتان لە ئیران باسى کردووە و چوارەمین بەلگەیه، که خوا لى خوشبوو دوکتور موعین بە نەقل لە پورداد، هیناویەتەو، دەس پى بکەین.

ئەگەر نەروانینە ئەسلى وتارى ابن خلدون، و بە نەقلی پورداد لە «یشتها» دا، که خوا لى خوشبوو دوکتور موعین باسەکەى لەوى دەر کیشاوە، باوەر بکەین، ئەبى بلین ابن خلدون که خوى میژو نووسەو دەگەل عبداللطیف که هەربز شکەو و یستوو یە سەفەرنامە بنووسى، یا ابوالفرج که ئەویش پزشکە یا حاج خەلیفە، که فەرست نووسە واتە پى رستى کتیبانى نووسیوە، و حەتتا دەگەل قەسلى که تاریخ الحکامى نووسیوە، ناکرى هەلیانە نەگین. ابن خلدون، هەرچەند لە ئاخرو ئوخرى سەتەى هەشتەم و سەرەتاکانى سەتەى نوهمى کوچى دا ژیاوە، و لە میژو نووسانى سەتەى دووهم و سى هەم و چوارەم نیه، که بوخوى بتوانى راستەو راست لە ریگەى مەبەست وەرگرتن لە خەلک بەى ئەوەى بتوانى بەلگەى مەبەست بەریتەو سەرکتیب و کانگای رەسەن، شتى ئاوا قەدىمى بنووسى بەلام بەهوى ئەمە، که ناوبراو میژو نووسیکی میژوی گشتیەو جیگای بروایە، ئەگەر مەبەستیک بە چەشنیک بنووسى که برواواوەرى پتەوى ئەو راستەقینەى باسە که نیشان بدات، ئەبى بلین که بەلگەیهکی دەس کەوتو، که لانی کەم، بو ئەو جیگای باوەر پیکردن بو؛ کەوا یە وتەى ئەو هەرچەند قەولیکی تەواو روون کراوە وە نایەتە ژمارە، بەلام ئەکرى بە وتەیهکی «مُرسَل» و ناردراوە بناسرى.

بەلام ابن خلدون بروای خوى دەر نەبریوە و بە شیوەى «فعل مجهول»، واتە کاریکی که بەجى هاتنى روون نیه، قسەى لى کردو؛ ئەویش وتارى خوى بە «وَلَقَدْ یَقَال» واتە (یزانە ئاوا ئەلین) دەس پى کردو. یانى وتەیهکی بى پیز نەحەتتا کەم هیز (مُرسَل).

جگە لەمە، ابن خلدون لە سەرەتای قسەکەى چەند وشەى زیاد کردو، که پتر بوته هوى کەساسى و باوەر پى نەکراوە یی باسەکە.

ناوبراو، دواى ئەو بەپى روالەتى کۆمەلایەتى تایبەتى خوى - که جیگای

قبوولی خه لکی دیکه نیه ـ وئەویش ئەمەیه: «لەهەر جیگایەک کە مەلک وئاوهدانی پەرەى سەند بێ، بمانەوێ یا نەمانەوێ زانستەکانى عەقلى پەرە ئەستێن.» لەو وتانە، نەتیجە ئەگرێ: «لە ئێران کە مەلک وئاوهدانی پەرەى ساند بوو، نە گونجا وه، زانستەکانى عەقلى پەرە ئەستێن.» ئەلێ: وه بەو جوړه ئەلین، کە ئەم زانستانه له لایەن ئێرانپانەوه به یونان گەیشتوه، ئەوکاتە کە ئەسکەندەر دارای کوشتو بەسەر ولاتی «کەیانى» دا، دەسەلاتى پەیدا کردو کتیبەکان و زانستەکانى زوړو بى ژمارى کەوتە دەست، هەر وه‌ها، وهختى ولاتى ئێران به‌هوى عەرەبان گیرا، کتیبىكى زوړيان چاو پیکه‌وت سەعدِ وقاص نامەى بوعمەر نووسى.....».

وه‌کوو ئیمە ئەزانین، ئەوهى کە ئەسکەندەر کتیبانى له ئێران‌ه‌وه بردیته یونان و دواى گیرانى ئێران به‌دهستى ئەسکەندەر، یونانیان زانستەکانى تازه‌یان وه‌دهست کەوتیبت. مەبەستیکە کە هیچ میژوێک ئەوهى نەوتوه و هیچ بناغه‌و بنچینه یه‌کى نیه.

ئاغای پورداود، لیڤدا ده‌غه‌لیان فەرموه؛ چونکە بەشى هه‌وه‌ل کە بریتیه له‌ روون نەبوونی باسە کە «ولقد یقال» و هەر وه‌ها، داستانى دروستکراوى گۆزتنه‌وهى کتیبان و زانسته‌کان له ئێران‌ه‌وه بو‌یونانى لا‌بردوه‌و ده‌ستى کردوه به‌ نەتیجە‌گیرى و ئاکام وه‌رگرتن له‌ قسه‌کانى خوى.

سەر چاوهی، باسه دروستکراوه کهی کتیب سووتانی ئیران

سەر چاوهی به یتو باویتی که ابن خلدون ئیشاره ی پی کردوون، ده گهل به دیهینه رانی ده له سه ی کتیب سووتانی ئه سه که نده ریه، له روالهت دا دوانن. باسه بئاو کراوه کهی کتیب سووتانی ئه سه که نده ریه، مه سیحیه کان دروستیان کردوه، بوئه وهی ئهم کاره خراپه، له ملی خو یان که به دیهینه ری ئه سل ی ئه ون، دابرن و بیخه نه سه ره ئه ستوی موسولمانان. به لام سه رچاوه ی باس و خوا سیکی که ابن خلدون ئیشاره ی پی کردوون، له روالهتا «شعوبیه»^۱ کانن، ئه ویش شعوبیانی ئهم

۱) شعوبیه یا شعوبیان، کومه لیک بوون که زیاتریان ئیرانی بوون و دژی ره گه زه رستی و خو به زل زانیی عه ره به کانی ده وره ی (بنی امیه)، که به گه له کانی غه یری عه ره بیان ده گو ت (موالی) و کاروباری گرینگی ولاته کانی ئیسلامیان، بو خو یان دا گیر کردبو و گه له کانی تریان به چاوی سووک ته ماشاده کرد.

شعوبیه کان له هه وه له وه، دژی ره گه زه رستی خه باتیان ده س پی کردو به له به رچا وگرتنی (ان اگرمکم عبدالله اتقیکم) آیه ی ۱۳ سوره ی (حجرات)، له قورئانی پیروژ، که ده فه رموی (چاکترینی ئیوه که سی که که پاکترینی ئیوه بیت)، هه ولیان ئه دا، چاکی و پاکی بکه نه هو ی سه رکه و تن و پیشکه و تن.

ئهو جو و لانه وه، له زه مانی خه لیفه کانی عه بیاسی را، ده سستی پی کرا و تا راده یه که با فیش و خو به زل زانیی عه ره به کانی که م کرده وه. به لام له دوا یی دا، شعوبیان بو خو یان ره گه زه رستی و هه سستی خو له هه مو و که س چاکترین، ده س پی کرد. به خو دا هه لکه و تن و شانازی به را بردوو، پاکتر نیشان دانی ره گه زی عه جه به سه ر عه ره بیدا، و عه یب و عار نیشان دان و سه رو گو ی کوتانی ئه وانیان، به تار و وشه ی ناحه زو سووک، په ره یی دا. نوو سه ران و شاعیران، مثالب العرب، یان واته: عه یب و شو ره بیه کانی عه ره بانیان نووسی و بئاو کرده وه و ناوی چه مند که س له شاعیران و نوو سه رانی شعوبی

دوايیه. ابن خلدون خویشی خالی له ههستی شعوبایه‌تی و دوزمنایه‌تی سه‌بارت به‌عمره‌ب نیه. شعوبایانی ئیرانی، دروشمیان شه‌مه‌ بوو: «هنر نزد ایرانیان است و بس». واته: «زانی‌و هونەر، هنر لای ئیرانیانه‌و ته‌واو».

له‌ روا‌له‌تی وته‌ی ابن خلدون، شه‌کری شه‌مه‌ تی‌بگه‌ین، که‌ ویستویه‌ بلی «ته‌واوی زانسته‌کانی یونان هی ئیرانه‌»؛ له‌ حالیکه‌ شه‌زانی که‌ شه‌سکه‌ندەر له‌ زه‌مانی آرسطودا هی‌رش‌ی بو‌ئیران هی‌تاوه‌ و شارستانی‌تی یونان له‌و کاته‌دا، له‌پله‌ی به‌رزی پشکو‌تن‌و گه‌شانه‌وه‌ دا بوه‌.

مه‌به‌ستی دیکه‌ شه‌مه‌یه، که‌ شه‌وه‌ی تائ‌یستا له‌ ابن خلدون گیراویانه‌ته‌وه‌، له‌ سه‌ره‌تای نووسراوه‌ی شه‌وه‌، که‌ کت‌ییکه‌ فه‌لسه‌فی‌و کو‌مه‌لایه‌تی. هی‌شتا‌نه‌مان دیوه‌، که‌ شه‌مه‌به‌سته‌، که‌سه‌یک له‌ می‌ژوه‌ نووسراوه‌ی که‌ی شه‌و به‌ناوی «العبرو دیوان‌ المبتدا‌ والخبر» گیرایه‌ته‌وه‌. ابن خلدون شه‌گه‌ر بو‌ شه‌م چیرۆکه‌ بایه‌خی می‌ژویی له‌به‌ر چاو بگرتایه‌، ده‌بوو له‌ودا، بی‌گیرایه‌وه‌.

به‌داخه‌وه‌ می‌ژوی ابن خلدون له‌ ئیختیارم دانیه‌، به‌لام شه‌گه‌ر شتیکی (سه‌بارت به‌م مه‌به‌سته‌)ی تی‌دا بوویایه‌، زو‌ر دو‌ور بوو که‌ له‌ ده‌س زیره‌کو‌ رهن‌دان دهر بچووایه‌؛ شه‌گه‌ر مه‌به‌ستیکی‌وا، له‌ می‌ژو‌که‌ی ابن خلدون دا بوویایه‌، له‌ویان باس ده‌گیراوه‌، نه‌که‌ له‌ سه‌ره‌تا‌که‌ی. ده‌بی بروان‌ریته‌ عه‌ینی می‌ژوی ابن خلدون دا.

ئهمان‌ن متوکل له‌ هاو‌ده‌مان‌ی متوکل خه‌لیفه‌ی عه‌باسی، بشار بن‌برد طخارستانی، ابو‌عثمان سعیدبن حمید؛ له‌ نه‌ج‌ب‌زاده‌کانی: ئیرانی نووسه‌ری کت‌یی انتصاف‌ العجم‌ من‌ عرب‌ و فضل‌ العجم‌ علی‌ العرب‌ و افتخارها‌ میثم‌ بن‌ العدی‌ هاو‌زه‌مان‌ی منصورو مه‌دی‌و هادی‌و هارون‌، خاوه‌نی کت‌یی «المثالب‌ الصغیر، کت‌یی المثالب‌ الکبیر، کت‌یی مثالب‌ رب‌یعه‌، اخبار‌ الفرس».

وه‌ی دیکه‌یان وه‌که‌: سه‌هل بن‌ هارون‌ی ده‌شت می‌شانی هاو‌زه‌مان‌ی مامون‌و سه‌روکی بیت‌الحکمه‌، که‌ چه‌ندک‌ت‌یی له‌ به‌ری کاره‌ ناح‌زه‌کان‌ی عه‌ره‌دا، نووسیوه‌. علان‌ شعوبی، خاوه‌نی المیدن‌ فی‌ المثالب‌، مع‌مر بن‌ المثنی‌ دانه‌ری کت‌یی لصوص‌ العرب‌ و فضائل‌ الفرس، لی‌ هه‌لکه‌وتوه‌و له‌ سه‌ته‌ی دو‌وه‌ تا سه‌ته‌ی چواره‌می کو‌چی به‌ توندی خه‌ریکی‌ شانازی کردن‌ به‌ رابردوی خویان‌و سووک‌و چروک‌ نیشان‌ دانی‌ عه‌ره‌ب‌ بوون‌.

کورتیه‌که‌ له‌ فه‌ره‌نگ‌ی مو‌عین‌، جزمی‌ ٥، شه‌علام‌، لاپه‌ره‌ی ٩٠٤ چاپ‌ی سی‌هه‌م، ١٣٥٦ هه‌تاوی.

وه‌ که‌می‌که‌ له‌ دایره‌ المعارف‌ی فارسی (دوکتور غولام‌حسین‌ سه‌فا) جزمی‌ دو‌وه‌م، به‌شی‌یه‌که‌م، لاپه‌ره‌ی ١٤٧٨.

نیشانه رواله تیه کان بو درو بوونی مه به سته که

له باره ی کتیخانه ی ئه سکهنده ربیه، سه ره رای نه بوونی سه رچاوه وجگه له وه ی باسگیره وه کان به چه شنی کاری نادیار ی (فعل مجهول)، که نیشانه ی بی باوه ری خو یانه سه باره ت به مه به سته که، با سه که یان گیراوه ته وه. لیز که نیشانه یه کی رواله تیش بو درو بوونی کاره ساته که هه بوو، یه کی که له وان ئه مه یه میژو ئه لی: «ئهم کتیخانه، له سه ته کانی پش ئیسلام را، له ناو چوه».

سه باره ت به کتب سووتانی ئیرانی ش هیندیک به لگه ی رواله تی هه یه، یه کیان ئه مه یه که، هه ره له به ره تا میژو، بوونی کتیخانه یه کی له ئیران دا باس نه کردوه. به پیچه وان ه ی کتیخانه ی ئه سکهنده ربیه که بوونی کتیخانه یه کی به چه شنه، له ساله کانی نیوان سی سه ته، به ره له دایک بوونی هه زره تی عیسا، تا نزیکه ی چوار سه ته دوا ی زایینی، میژو له سه ری سووره وبوه. ئه گه ره له ئیرانی ش کتیخانه بیونایه که ئه گه ره سووتاند نیشیان باسی لی نه کرابا، به لانی کهم بوونی کتیخانه که باسی لی ده کرا. ئه زانی به تایبیت به هو ی ئه مه، به سه ره هاته کانی ئیران و میژوی ئیران، زیاتر له هه ره جیگایه کی دیکه له میژوی ئیسلامی دا، به هو ی خودی ئیرانیان نوو سه راوه را گیراوه.

دیسان به هو ی ئه مه، له ئیران دا کاره ساتی ئاوا تاییه تی روویان داوه و حاله تی کی وه هایان به دی هیناوه، که ئه گه ره کتب سووتان له ئیران دا رووی بدایه، هه یه لی رانه ده وه ستان و ده س به جی ته یان نووسی و رایان ئه گرت و زو ریش به ئیشتیا و تین و تایبیت، ئه وه کاره یان ئه کرد و هو و هه لیک ی بو ئه وه کاره هه لکه وتبوو، پهیدا بوونی شهویه بوو. شهویه گه ره هه ره چهنده له هه وه له وه، شو رشیکی پاکی

ئىسلامى، داخوазى داد پەر وەرى و دژى جياوازى دانان و زۆرەملەى رەگەزىك
 بەسەر رەگەزىكى دىكەدا بوو؛ بەلام لە دوايى دا گوراً، بەجوولانە وەيەكى رەگەز
 پەرستانەى دژى عەرەب. ئىرانىانى شعوبى مەبەست، زۆر كتيپان سەبارەت بە
 (مثالب العَرَب) واتە: ناحەزنىشان دانى كردهوەى عەرەبەكان نووسى و لەهەر
 جىگەيەك تۆسكالە رەخنەيەكيان لە عەرەب دەديتەو، زۆر بە تين و تانەو تيزو
 لومەو، نووسيان و بلاويان كردهو. ئەگەر لە كەلین و قوژبنى ميژو دا، تۆسكالە
 شتى كيان بدوزيايەو، لە سىرتا پياو، لىي رانە دەوستان.

ئەگەر عەرەب عەيىكى ئاوا گەورەى بۆيايەو كتيپخانەى ئاگر بدايايە، بە تايبەت
 كتيپخانەى ئيران، حەستەم بوەو نەئەگونجا شعوبيان، كە لەسەتەى دووەمى
 كوچى را، كاريان بەرەو سەر رويشتبوو و عەبباسيەكان بە گوێرەى دوژمنايەتى
 دەگەل بەنى ئومەييەو هەستى دژى عەرەب كەبوويان بە شعوبيەكان پەروبايان
 ئەدا، سەبارەت بە كتيپ سووتانى عەرەبەكان بێدەنگ و كرومات دا بنيشن، بەلكە
 زۆرىشان لەسەر زىاد دەكردو هەراو قريوويان وەرى دەخست؛ لە حالىكا شعوبيان
 ئەو كارەيان نەكردو ئەمە بوخوى بەلگە يەكى پتەو بو ئەوەى دەر كەوى، چىروكى
 كتيپ سووتانى ئيران خەيالە.

کورتە ی وتار

وتاری ئیمە سەبارەت بە کتیب سووتانی ئێران و ئەسکەندەرییە، دوایی هات. کورتە ی وتار بوو بە ئەمەکە: تا سەتە ی حەوتە می کوچی، یانی تانزیکە ی شەش سەت سال دوا ی گیرانی ئێران و میسر، لە هیچ بە لگە یەک، چ ئیسلامی و چ غیر ئیسلامی، باسیک لە کتیب سووتان - بە هو ی موسو لمانان - نیە. بو یە کەم جار لە سەتە ی حەوتەم دا، ئەم مەبەستە دیتە دی. کەسانیکی بە دیهینەرن.

یە کەم - هیچ بە لگەو سەر چاوە یەکیان نیشان نە داوە و بە راستی باس گیرانەووە کە یان بایەخ و باوەر پێ کراوە یی میژوی نیەو ئە گەر جگە لەو کە مایەسییە، هیچ ناتەواوی دیکەشی نە بایە، بو یی بایەخی و تە کە یان هەر ئەمە بەس بوو. دوو هەم - تەواوی ئەوانە جگە لە ابوالفرج و قفطی، بەیت و باوو باسیکی سەر زمانی خە لکیان گیراوە تەووە نەک بە سەر هاتیکی راستە قینە یان نووسی بیّت. لەروا ئەتی قسە گیرانەووە و یاسای باس وەر گرتنی میژوی دا، هەر وەختیک باس گیرۆە، لە جیاتی ئەو ی عەینی بە سەر هاتە کە بگێریتەووە، «وتە ی سەر زمانان» بنووسیتەووە، یانی لە جیاتی ئەووە بلی: شتیکی ئاوا رووی دا، بنووسی: «ئەلین شتیکی وا، رووی داوە»؛ نیشانە ی ئەمە یە، کە حەتتا وێژەریا نووسەر، بوخو ی بروای بەروودانی ئەو بە سەر هاتە نیە.

سی هەم - باسە گیر دراوە کانی سەتە ی حەوتەم، کە ریشەو کانگای باسە کانی، یانی باس گیرەووە یی عبداللطیف و ابوالفرج، لە ناوە روک دا بریتین لە دە لەسەو درو ی ئاشکرا، کە ئەمەش بە لگە یی بایەخی ئەوانە.

جگه له تمواوی ئهمانه، چ لهبارهی ئيران و چ سهبارت به ئهسكه ندهریه،
 نیشانهی روالهتی (قرائن خارجی) ههیه، که ئهگهر نهبوونی و که مایهسی
 به لگهیی و ناوه روکیشیان نهبایه، ئهو روالهتی راسته قینانه، وتهی ئهوانی له بایهخ و
 باوهر پیکراوهیی ئهخست.

تکای لی بوردن له خزمهت خوینهران، سه بارهت به دریژه دانی وتار

رهنگه بو خوینهری بهریز، هم بروایه بیتهدی، که سه بارهت بهم مهبهسته،
بمدریژه قسم کرد بی و له کاری لیکولینهوه دا، زوری لهسر رویشتمو ههر هم
کورته باسهم توزیک دریژ بگردایهوه، ئیتر بهس بوو.

دان بهمه نهمه که نهگهر چپروکی کتیب سووتان، تنیا بهناوی تاقهروو
داوهیه کی میژوی له ریازی لیکولینهوه دا، بکری لیک بدریتهوه، ئیتر نیازی بهم
هموو لهسر رویشته نیه. بهلام خوینهری بهریز ئه بی بروانی، که هم داستانهیان
له جاغزی لیکولینهوه و له باری لیکدانه وهی زانستی دهرخستوه «سوژه» یه کیان
بو ته بلیغات و هه لئه له تاندنی خه لک لی دروست کردوه. بو لیکوله رانی بی لایهن،
چ موسولمان و چ غهیری موسولمان، بی پایه و بی مایه بوونی هم نه فسانهیه،
سوورو روون و ئاشکرایه، بهلام کومه لانیکی که به چه شنیک قازانجی خویان له
به گوی گه یاندنی هم چپرو که ئه بین، دهست هه لئاگرن؛ ته قه لا ئه کهن له
ریگه کانی جوړ به جوړ، هم داستانه بکه نه هو ی راگه یاندن. به گوی گه یاندنی کتیب
سووتاندن له ئیران و له ئه سکه ندرییه، ورده ورده، به چه شنی یه ک «دهستوور» و
«یه ک شیوه ی په لامار» دهرهاتوه.

شبلی نعمان له کتیبیلکه ی «کتیبخانه ی ئه سکه ندرییه» دا ئه لی:

لیکولهرانی به ناوبانگی ئوروپایی وه کوو: گیون، کارلیل، گدفری، هکتور،
رفان، سیدلو و هی دیکه، زور بهی ئه و باسه هیچ پو وچانه یان - که سه بارهت
به ئیسلام و موسولمانان بلا و کراونهوه - به ناراست و بی بناغه زانیوه و روون و
ئاشکرا، ئه مانه یان داونه ته دواوه و، وه درویان خستوونهوه. بهلام له نووسراوه کان و

وتهی سهر زمانی زور بهی خه لک دا، هیشتا ههر ماون و ئهیی بزاینن له ناو ئه و
 باسه بِلّاو کراوانه کهوتمان، یه کیان باسی سووتاندنی کتیبخانهی ئهسکه ندریه،
 یه. ئوروپا ئهم کاره ساته (خه یالیهی) بهدنگیکسی سهیرو ئاههنگیکسی سامهینره،
 بِلّاو کردوتهوه که بهراستی سهر سوور هینره. کتیبه کانی میژو، چیرۆک، ئایین،
 مهنتیق، فهلسهفه، وهی وهک ئهوانه، هیچ کام له نیشانهی ئه و مه بهسته، به تال نین
 (بۆ ئهمه ی ئهم چیرۆکه له بیرى خه لک دا، ئاویت به کرى له ههر چه شنه کتیبه دا،
 به بیانووئى که وه، ئهم باسه یان تی په ستاوتوه، تا ده گاته کتیبه فهلسهفه و مهنتیق).
 ههتا سالیك له ئازمون و تاقیکردنه وهی سالانه ی «اونیورسیتیه» ی که لکه ته ی
 هیند (که له ژیر چاوه دیروئى ئینگلیسیه کان دا، بوو) له کاغزی پرسیارى دا، بۆ
 «منطق» که چهند ههزار نوسخه ی لی چاپ کرا بوو، هه لدان و زانینى مه ته لو که ی
 خواره وه یان پرسیار کردبوو.

ئه گهر کتیبه کان ده گه ل قورئان یه ک ده گرنه وه پیوستیه ک به وان نیه و ئه گهر
 یه ک ناگرنه وه هه موویان بسووتینه^١.

شبلێ نعمان له دوایی دا، ئه و پرسیاره دینیته پیش که، چ سیاسه تیک له
 کارایه؟ ئایا ئهمه، هاوهمردی و د، لسوژیه، سه بارهت به و کتیبه یانیه ی ئه لێن سووتاون،
 یا هه ستو ویستیکى دیکه له کاردا یه؟.

ئه گهر دل پی سووتانه بوچی سه بارهت به و کتیبه سووتانه ی ئاشکراترو زور
 گرینگتر، که له گیرانی «اندلس» (ئیسپانیا) و شه ره کانی سه لیبی دا، به هو ی
 خودی مه سیحیه کان به دی هات هیچ کاتیک دلسوزی نا کرى؟!.

شبلې بۆ خو ی به م چه شنه له وه لام دا ئه لى که: هو ی ئه سل ی ئهمه یه که ئهم
 کتیبخانه، مه سیحیه کان بۆ خو یان بهر له ئیسلام له ناویان بردو ئیستا
 به راگه یانندن و به گو ی گه یانندن زوره وه، وا نیشان ئه مدن که ئهم کتیبخانه،
 موسولمانان له ناویان بردوه، نه ک بۆ خو یان. مه به ستی راسته قینه، داپوشانی رووی
 گوناخی خو یانه.

عیللمت و هو یه کی که شبلې ناوی ئه با، یه کی که له و عیله تانه ی مه به سته که،
 که ته نیا له باره ی کتیبخانه ی ئه سکه ندریه وه راست ئه گهر ی، چهند هو یه کی دیکه

له کاردايه. مه سئه له ی ئهسلی ئیستعمار. ئیستعماری سیاسی و ئابووری، ئهو کاته سهر ئه کهوی که له ئیستعماری فهرهنگی دا، سهر کهویت. بی بروا کردنی خه لک سهارهت به فهرهنگی خویان، شهرتی ئهسلی ئهم سهر کهوتهیه.

داگیر کمر بهوردی لئی حالی بوه و تاقی کردوتهوه که، فهرهنگی گهلی موسولمان پالیان پوه داوهو بیرو بروایه کی پپی ئهنازن، فهرهنگ و ئیدئولوژی ئیسلامیه و ئهوی دی ههمووی قسه و له چوار دیواری روئیشن و قسه کردن (کونفرانسه کان و جیژن گرته کان و کونگره کان و سیمیناره کان) تی ناپهری و ناچیته ناو کومهل. بهس که وایه ئه بی خه لک لهو بیره لهو ئیمان لهو باوه ره و لهو دلپاکیه و جوانیینیه، به تال و حه تال بکه ن تائاماده بکری ن بو ئه وهی وینه ی غه ربیه کان بن.

بو بعد گومان کردنی خه لک به فهرهنگ و بیرو بروا په یام هینه رانی ئه وانه، کامشت له مه چاکتره، که به نه سل و به ره ی نوی وانی شان بدن که، ئهو که سانه ی ئیوه خه یال ئه که ن نه جات و ززگاری خه لک و پیشه وایی نه وعی به شهریان بو بهخته وهری پی ئه سپر دراوه و به م ناوه هه لمه تیان برده سهر و لاته کانی دیکه و حکومه تانیان رووخاند، بوخویان په له وهرانه ترین کاریان کردوه ئه مهش وینه و نمونه ی.

به م هویه و خوی نه ری به ریز، سهر سوور نامینی که به بروای کوری تاقی کردنه وه ی سالیانه ی ئونیورسیته ی هیند، که به هو ی ئینگلیسیه کان به ریوه ده برا، بو هه لدانی مه ته لو که ی منطق پرسیاریک نده بیندرا، جگه له وتاره دروستکراوه که ی (فه رمانی کتیب سووتاندن) و بو نووسه ریکی ئیرانی ش که سهره تای فه لسه فه ی بو پله ی شه شه می ناوه ندی نووسیوه و ههر ساله ی ده یان هزار نوسخه لهو چاپ ئه کری و ئه دریته دهس قوتاییانی بیخه به ری ساده دل و سافیلکه ی ئیرانی، لهو جیگایدا، که له باره ی «قیاس استثنائی» (واته لیک دانه وه و بردنه وه سهریه کی دوو مه به سته هه لکه وتوو) له منطق دا، باس ئه کری، نوو سهر سهره رای بیر کردنه وه و زوره یان بومیشکی هیچ پرسیاریکی دیکه ی به بیردانه هاتوه جگه له هه مان پرسیاره که ی پرسیار که رانی ئینگلیسی، له ئونیورسیته ی که لکه ته کردویانه و ناچار بوه مه به سته که به م چه شنه دا به مزین ی: ئه گونجی بردنه وه سهریه کی هه لکه و توو (قیاس استثنائی) له یه ک کاتا، لیک جیاو به

یه که وه نووسا، یانی تیکه ل بیت: ویتھی ئهم چه شنه قیاسه و تهی به ناوبانگی پیشه وای عهره به که وهختی ویستی عیلهتو هو بو سووتاندنی کتیبخانهی ساسانیان بدوزیته وه و به کاریکی شیواو نیشان بدات، بهم جوړهی دهلیل هیئاوه: ئهم کتیبانه، یا ده گهل قورئان یه کیکن یا دژی ئهون، ئه گهر یه کن بوونیان شتیکی زیادی یه، ئه گهر دژی ئهون ههر به و چه شنه که زیادین زیانباریشن وههر شتیکی زیادی و زیانبار بیت ئه بی له ناوچیت. که وایه له ههر حالا، ئهم کتیبانه ئه بی ئاگر درین^۱.

چهند سال له مهو بهر، له موئسسهی ئیسلامی حوسینییهی ئیرشاد، دوو وتارم بئاو کرده وه؛ که ناوه کهی «کتیب سووتانی ئه سکه نده ریبه» بوو و بی بناغه بوون و درو بوونی ئهم باسهم روون کرده وه. له بیرمه که دواى ته و او بوونی ئه و وتارانه، له لایهن موسولمانیکی پاکیلکه نامه یه کم پی گه شت بهم ناوه روک و مانایه: که تو بو دته وای درو بوونی ئهم روو داوه، بمخه لك گوی بیست بکهی؟! لی گهری، ئه گهر درو شه، با خه لك بیلین چونکه درو یه که بو مه سلحه ت و به گوی گه یاندنیکه دژی عومهری کوری خه تباب و عهری کوری عاس.

ئهم موسولمانه پاکیلکه خه یالی کردبوو، که ئهم هه موو شه پیوور و که ره نایه، که له ئوروپا را هه تا هیندی پر کرده؛ ئهم هه موو کتیبه له باره ی دا ئه نووسن و چیروکی بو دروست ئه کهن و بو ئهمه ی راست و حه تمی بیته بهرچاو، له کتیبه کانی فله سفه مه نطق و پرسیارى ئیمتحنای دا، ئه ی نووسن، بوخاتری هه ستی دوژمنایه تی سه باره ت به عومهر یا دژی عهری کوری عاسه، یان بو نزیک بوونه وهی خو یان بو لای خوا و بو خزمه ت کردن به جیهانی شیعه و ئابروو بردنی غهیری ئه وانه. ئهم جوړه که سانه، نازانن که مه به ست له هیئانه پیچی ئهم چه شنه باسه، مه سه له ی ئیسلامه نه ک شتیکی تر؛ نازانن که له دنیای ئه مرو دا، چه کی کار لی ها توو دژی یه ک دین و یه ک ئایین باسه کانی که لامی و دهلیل هیئانه وهی مه نتقی زهینی و بیراوه ری نیه، له دنیای ئه مرو دا، شیوه ی توش هاتنی بروا پیکه رانی ئایینی که له میژو دا، ده گهل ئاکارو دیمه نی فره هنگ و شارستانی دیکه، کار لی ها توو ترین چه که، به قازانج یادژی ئه و ئایینه و ئه ودینه.

ته و او

گولچينيك له كتيبى ژياننامه‌ى هزاره‌تى عومهر، سه‌بارت به كتيب سووتان

سه‌بارت به روون كردنه‌وى ئهم مه‌به‌سته، كه كتيبخانه‌ى ئه‌سكه‌نده‌رييه به‌هوى خودى مه‌سيحيه‌كان - به‌دريزايى ميژو - له‌چهند كه‌رته‌دا ئاگر دراوه‌و له‌ناو چوه، ئاغاي «باقر قائم‌مقامى» له‌كتيبى: ژيانى ئايينى و سياسى عومهرى كورى خه‌تتاب، له‌زيړ لاپه‌ره‌كانى ۹۶ تا ۱۰۱ به‌شى پازده‌هه‌م، تاريخى به‌لگه‌دارو روونكه‌ره‌وى هه‌يه.

ههر وه‌ك له‌سه‌ره‌تاكه‌ى ئهم كتيب‌دا نووسراوه: «الكساندر مازاس» نووسه‌رى به‌ناوبانگى فه‌رانسه‌وى، كتيبىكى به‌ناوى ناو دارانى روژه‌ه‌لات هه‌يه، كه‌جزمى يه‌كه‌مى ئه‌وكتيب، سه‌بارته‌به‌چلوناپه‌تى ژيانى هزاره‌تى پيغمبه‌ر(ص). و هزاره‌تى عومهر و مه‌ئمون و سه‌لاحه‌ددىنى ئه‌ييوى.

ئاغاي قايم‌مقامى، ژياننامه‌ى هزاره‌تى عومهرى به‌فارسى وه‌رگيراوه‌ته‌وه‌و له‌ريپه‌ندانى سالى ۱۳۱۹ى كوچى هه‌تاوى‌دا له‌شركه‌تى چاپى كتيب، چاپخانه‌ى به‌هار، بلاوى كردوته‌وه.

ئاغاي قائم‌مقامى ئه‌نووسى: «له‌و كاته‌وه‌كه «بطالسه» به‌سه‌ر ئه‌سكه‌نده‌رييه‌دا زال بوون، شارى ئه‌سكه‌نده‌رييه، بوو به‌كانگه‌ى زانستو كتيبخانه‌يه‌كى گه‌وره - كه‌ژوماره‌ى كتيب‌كانى به‌حه‌وتسه‌ت هه‌زار ده‌گه‌يشته - له‌وى‌دا پيك هات. له‌سالى ۴۷ى به‌ر له‌زايين كه‌له‌سه‌ر - پاشايه‌تى ميسر له‌نيوان «كلئوپاتر» و «بطلميوس»ى سيزده‌هه‌م بوويه‌شه‌ر «ژوليوس سزار» به‌لايه‌نگرى كلئوپاتر، هاته‌ميسر و شارى ئه‌سكه‌نده‌رييه‌ى گه‌مارودا. بطلميوس په‌ناى برده‌كوشكى پاشايه‌تى، بو‌ئوه‌وى ده‌رى په‌رينن، ده‌ورو به‌رى كوشكه‌كه‌يان ئاور ته‌به‌ر داو ئاور

گه‌یشته کتیبخانه‌ی ئه‌سکه‌نده‌رییه‌ش و ته‌واو - یالانی که‌م - به‌شی زو‌ری ئه‌و کتیبخانه‌ی سووتاند.

ئهم به‌سه‌ر هاته، «قه‌یسه‌ر» و «سیسرون» (شیشرون) و ههر وه‌ها «تیت‌لیو» (طیلس لیفیس) و میژو نووسه‌کانی دیکه‌ی هاو زه‌مانی ژولیوس سزار نووسیویانه و فیلسوفی به‌ناوبانگی رووم «سنگ» (سنگا)ش، دوا‌ی سه‌ته‌یه‌ک که‌له‌و رووداوه گوزه‌را وه، گیراویه‌ته‌وه، به‌چه‌شنیکی‌وا، که‌ئه‌و به‌سه‌ر هاته، نا‌کری حاشای لی بکری.

دوا‌ی ئه‌وه، ده‌وره‌ی «ژولیوس سزار» به‌ئاخر گه‌یشت و «مارک آنتوان» (مرقص یندونیس) و‌لاتی میسری داگیرکرد، گیرۆ ده‌ی ئه‌وینی «کلئوپاتر» بوو و نزیکه‌ی سالی چلی (۴۰) به‌ر له‌زاین، ته‌واوی ئه‌و کتیبخانه‌ی که‌له‌ کتیبخانه‌ی پاشاکانی برجو (پرگام) - له‌ئاسای پچووک - بوو، پیشکه‌شی کرد به‌ کتیبخانه‌ی ئه‌سکه‌نده‌رییه.

ژوماره‌ی ئهم کتیبخانه، ده‌گه‌یشته دووسه‌ت هه‌زار و بوونی ئه‌و کتیبخانه، هیندیک له‌ره‌ونه‌ق و بره‌وی کتیبخانه‌ی ئه‌سکه‌نده‌رییه‌ی زیاد کرده‌وه و دوا‌یه‌ش، زو‌ر له‌ کتیبه‌ نووسراوه‌کانی پیاوه‌هه‌لکه‌وتوه‌کانی رووم و یونان، به‌م کتیبخانه‌ی پیشکه‌ش کرا.

کاتی ئایینی مه‌سیح هاته و‌لاتی میسره‌وه، زانست و ئۆتۆت (باوه‌ری به‌دووخوا) له‌گه‌ل زانست و شه‌ریعه‌تی مه‌سیحیه‌ت، به‌ره‌نگاری یه‌ک بوون و فیرگه‌کان و ماموستاکانی مه‌سیحی - به‌نه‌ینی - ده‌گه‌ل زانست و زانیی قه‌دیم، ده‌ستیان کرد به‌ دوژمنایه‌تی و به‌ر به‌ره‌کانی.

چون ئیمپراتوره‌کانی رووم، ئایینی مه‌سیحیان قبول کردو ئه‌ودینه‌بوو به‌ ئایینی ره‌سمی ده‌وله‌تی رووم، زانست و زانیی ئایینی زه‌مانی پیشوو باوه‌ری به‌دووخوا، که‌وته‌ دوا هه‌ناسه‌ی مردن و رفحه‌کانی کتیبخانه‌ی ئه‌سکه‌نده‌رییه، له‌ کتیبه‌ نووسراوه‌کانی زانایانی مه‌سیحی و کتیبه‌کانی ئایینی ئاخنران.

«تئودوزی یه‌که‌م» (تادوسیس) (۳۷۸-۳۹۵) ئیمپراتوری رووم، له‌ ئایینی مه‌سیح دا، زو‌ر د‌ل‌سو‌زو سه‌ختگیر بوو. ئه‌مری کرد تا ته‌واوی په‌رستشگا‌کان و فیرگه‌کانی بو‌ته‌په‌رسته‌کان تیک‌ده‌ن و هه‌تا ده‌توانن له‌ ناویان به‌رن و به‌تایبه‌ت کوشکی «سرایس» - که‌له‌ ئه‌سکه‌نده‌رییه‌ دا بوو - و کتیبخانه‌ی ئه‌سکه‌نده‌رییه -

که به هوی سووتان و رووخانی کوښکه کانی «بطالسه» ی قدیم راگوږز راپوونه
 نهوی - خاپوور کراو نهووی له کتیځخانه ی ټهسکه ندهریه مابووه، بهم هوپهوه له
 ناو چوو.

له سالی ۱۵۴۱ ی زایینی، فرماندهی بهناوبانگی ټهسکه ندهریه، بهناوی
 «کیرلس ی گهوره» - که له ټایینی مهسیح دا لایه نگر یکی سهختگیر بوو - به
 دوژمنایه تی ده گول «هیپاتی» - ټافره تی فلسفه فزانی ټهو زه مانه - ټهو کتیبه
 فلسفه فیانه، که له دهوړه ی پېشو مابوونهوه، ټاگردران و «هیپاتی» بو خویشی کوژ
 را (۳۷۰-۴۱۵).

له سالی ۵۲۹ ټیمپراتوری به ناوبانگی رووم «ژوستی نین» وای به باش زانی
 تهواوی فیر که کانی فلسفه ی قدیم له ناو چی وبریاری دا، تا دهر گای فیر که ی
 بوت پرسته کان بیهستن. ټهم فیر که یه، ته نیا مدهر سهیه ک بوو که له چه شنی
 فیر که ی بوت پرسته کان مابووه. وا به به ستنی ټهو مدهر سهیه، کتیبه
 نووسراوه کانی زانایانی دهوړه ی دوو خوا یی، له والاتی ټیمپراتوری رووم، له بهین
 چون؛ به جوړ یکی وا که نازانین ټایا به راستی له کاتی په لاماری عهر ب، کتیځخانه ی
 ټهسکه ندهریه، خاوه نی کتیځانی فلسفه یوه یا خیر وله دایرة المعارفی بهریتانیا
 بهم باسه ټیشاره کراوه. که وابو، نهووی «ابوالفرج» سه بارهت به سووتاندنی
 کتیځخانه ی ټهسکه ندهریه، به دهستی عهره بان نووسیویه، هه ټهو ده له سهیه ک زیاتر
 نیه. چونکه کتیځخانه ی ناوبراو، دوا ی ټهو سووتمانه ی که پی گه یوهوه دوا ی
 ټاگریکی که به فرمانی «تئودور» تی بهر دراوه، خاوه نی ټهوهنده کتیب نه یوه
 که شیوا ی باس لی کردن بیت.

ټهم باسه درویه له کتی پیښینیانی عهره بو رووم دا، باسی نه کراوه و ته نیا
 میژو نووسیک شش سمت سال دوا ی گیرانی میسر، له خورا، نووسیویه و
 گهوړه ی کردو تهوه، و هه رای ساز کر دوه!! و له حالیکا ولاتی میسر خاوه نی
 میژوه، باسی ناوبراو له میژوه کانی نهوی دا نابیندري.

«بطلر» له ریشه وه ټهو باسه ی لیک داوه تهوه و تویه: «شک بو ټهوه ناچی»
 عهره به کان کتیځخانه ی ټهسکه ندهریه یان سووتاند بیت؛ چونکه عهره بان یازده
 مانگ دوا ی زال بوون به سر ټهسکه ندهریه دا هاتنه نیو ټشاره که وله بریاری
 ناشتی دا نووسراوه که روومیان ټه توانن نهووی هه یانه له ټهسکه ندهریه رای

گوڙن و له تهواوی ټهو یازده مانگه دا، ریځای دمریا کرابووه. کهوا بوو، ټه گهر له کټیځانهی ټهسکه نده رییه دا، کټیځی زانستی بو بایه، بهیه قین روومیان له گهل خوځان ټه یان برده دهره وه.»

بو ټاگاداری زیاتر، بروانریته کټیځی که «شبلې نعمان» سه بارهت به کټیځانهی ټهسکه نده رییه نویویهو به هوځی ټاغای «فخر داعی» به فارسی وهر گیر دراوه ته وه.

تهواو

